

קבורים בעודם בחיים

ברנרד מאיר

ברנרד מאייר / קבורים בעודם בחיים

ברנרד מאייר

קבורים בעודם בחיים

סיפורי האמיתי

איך חיו ושרדו ארבעים וחמישה יהודים
מתחת לאדמה בתקופת השואה

מורשת

ספר זה מוקדש לאמי,
טוניה מאייר, ולאחי,
יעקב מאייר,
אשר לולא אומץ ליבם,
ראיית הנולד וההתמדה שלהם,
לא היה ניצל איש מבין
ארבעים וחמש הנפשות.

הספר יצא לאור בסיוע קרן עמו"ס
לשכת נשיא המדינה

Bernard Mayer

Entombed

Aleric Press - FL., USA

תירגום: ד"ר אמיל ארד ונלי וידנפלד

עיצוב העטיפה המקורית: מרטין סילברמן
צילום העטיפה: המחבר, ברנרד מאייר, בגיל 14
הצילום נלקח במחנה עבודה בדרוהוביץ', פולין

זכויות יוצרים © 1994 ברנרד מאייר

כל הזכויות שמורות

אין להשתמש או לשכפל בכל אמצעי

שהוא – חלק כלשהו מספר זה

ללא רשות בכתב, מלבד ציטוטים

קצרים משולבים בתוך מאמרי ביקורת

ובראיונות

כל המאורעות שהובאו בספר זה הם אמיתיים

והאנשים אמיתיים, מספר שמות שונו

Library of Congress Cataloging in

Publication Data Mayer, Bernard

Entombed: My True Story: How

Fortyfive Jews Lived Underground and
survived the Holocaust

Library of Congress number: 94-71465

מסת"ב: 0-9641508-0-8 ISBN:

תודות המחבר

הערכת העמוקה ותודתי נתונות לחבריי ולמשפחתי, אשר בלעדי עזרתם לא היה ספר זה רואה אור.

ברצוני להודות לרופין פנור על רעיונותיו שלא יסולאו בפז. תודות מיוחדות לד"ר מילטון טיכמן, ולד"ר שרון לדר, שקראו את כתב היד הסופי, על הערות העריכה שלהם.

אני אסיר תודה ביותר לבניי אלן ואריק, על העניין המתמשך והעזרה בעריכה לדפוס של כתב היד. תודות לחברתי בטסי קפלן על עידודה ועל תמיכתה. תודות מיוחדות לאירווינג ליפר שזכירתו את המאורעות ואת התאריכים הייתה לעזר רב. אני מבקש להודות גם לפיליס גולדנברג, העורכת שלי, אשר בזמנים שרציתי להפסיק את המשך הכתיבה בשל עייפות נפשית, עודדה אותי להמשיך בה. בכל העתים הייתה זמינה ובהישג ידי, וחוותה עמי את כל המאורעות.

תודות רבות למרטין סילברמן על עיצוב עטיפת הספר והכותרת, ולג'ים הנטר על איור הבית והבונקר.

דבר המתרגמת

כבתם של ניצולי שואה העיב צל אירועיה על חיי מראשיתם. הוריי לא הרבו לספר, והעבירו את תחושותיהם בעיקר בצורה בלתי מילולית. לשאול לא העזתי.

כשהגיע לידי עותק הספר אודות הבונקר בו ניצל אבי, אמיל ארד (הוא מינדק קופפרברג בספר), וכן בעקבות מסע שערכתי לפולין, עלה בי רצון לתרגם את הספר.

בשעה שישבתי עם אבי על התרגום, התאפשר לי לראשונה לשמוע ממנו מעט על אירועי אותם ימים. הספר היווה מעין בסיס ממנו יכולתי לצאת בשאלות, ואבי – יש שענה, יש שהתחמק, פה – קימץ בדברים, שם – הרחיב.

לא מעט לבטים ליוו את התרגום: שפת המחבר אינה לשון של סופר. היא עממית, ישירה, חמה ומתאפיינת בפשטות ובכנות. אין היא עונה תמיד על כללי התחביר, אין בה פניני לשון, הכל זורם בה כבשיחת חולין.

שפה כזאת נראית לי מתאימה להעברת האירועים ולהמחשת האווירה – ללא התפלספות, ללא פרשנות וביקורת. היא מעבירה את הקורא לזירת ההתרחשויות, העצובות בדרך כלל, של פחד ודאגה מתמידים, של רגעי אימת מוות. השתדלתי להתאים את סגנון התרגום העברי לזה של המקור. בצד העניין האישי שהיה לי בתרגום הספר, אני רואה בו חלק מהחובה לתעד, להביא לידיעת בני הרור השלישי כילדיי, את מוראות אותה תקופה, למנוע שכחה והכחשה.

בחקר מאורעות השואה מושם כיום דגש, לצד ההתנגדות המזוינת, גם על אופנים אחרים של 'עמידה יהודית'; מציאת דרכי מילוט והסתתרות היו חלק מהם. ספר זה הוא על מקרה כזה של הסתתרות, שהצליח להערים על התחכום הנאצי ולהציל חיים.

זמן קצר לאחר גמר התרגום נפטר אבי וברצוני להקדיש את התרגום לזכרו.

ברצוני להודות לאלכסנדר הַבְּרִמָּן, אף הוא מניצולי הבונקר, שישב אִתִּי
ועם אחותי, סיפר את סיפור הבונקר, ואף המחיש, בעזרת דגם שבנה, איך
נראה ותפקד. תודה גם לויקי גרשון על הדפסת כתב היד.

נלי וידנפלד

התוכן

15	הקדמה
21	הפוגרום
27	הסרט הלבן
33	מחנה העבודה
37	האקציה הראשונה
43	הגטו
48	האקציה השנייה
50	אחותי קלרה
53	יאוש
57	הקשר
61	הפגישה עם איוון
65	אהרון הגאון
68	תכנית הבנייה
74	בניית הבונקר
78	חיסול הגטו
83	הבריחה לבונקר
91	פרשיית האהבים של איוון
93	המצטרפים החדשים
96	הרדיו
101	האודיסיאה של אהרון
108	הינצלות מסכנת מוות
114	מצטרפים חדשים נוספים
117	החיים בבונקר
128	המזימה של איוון
135	החזיר
138	השחרור
145	אחרית דבר

פולין, 22 ביוני, 1941

נכבשה וחולקה בין גרמניה וברית המועצות

הקדמה

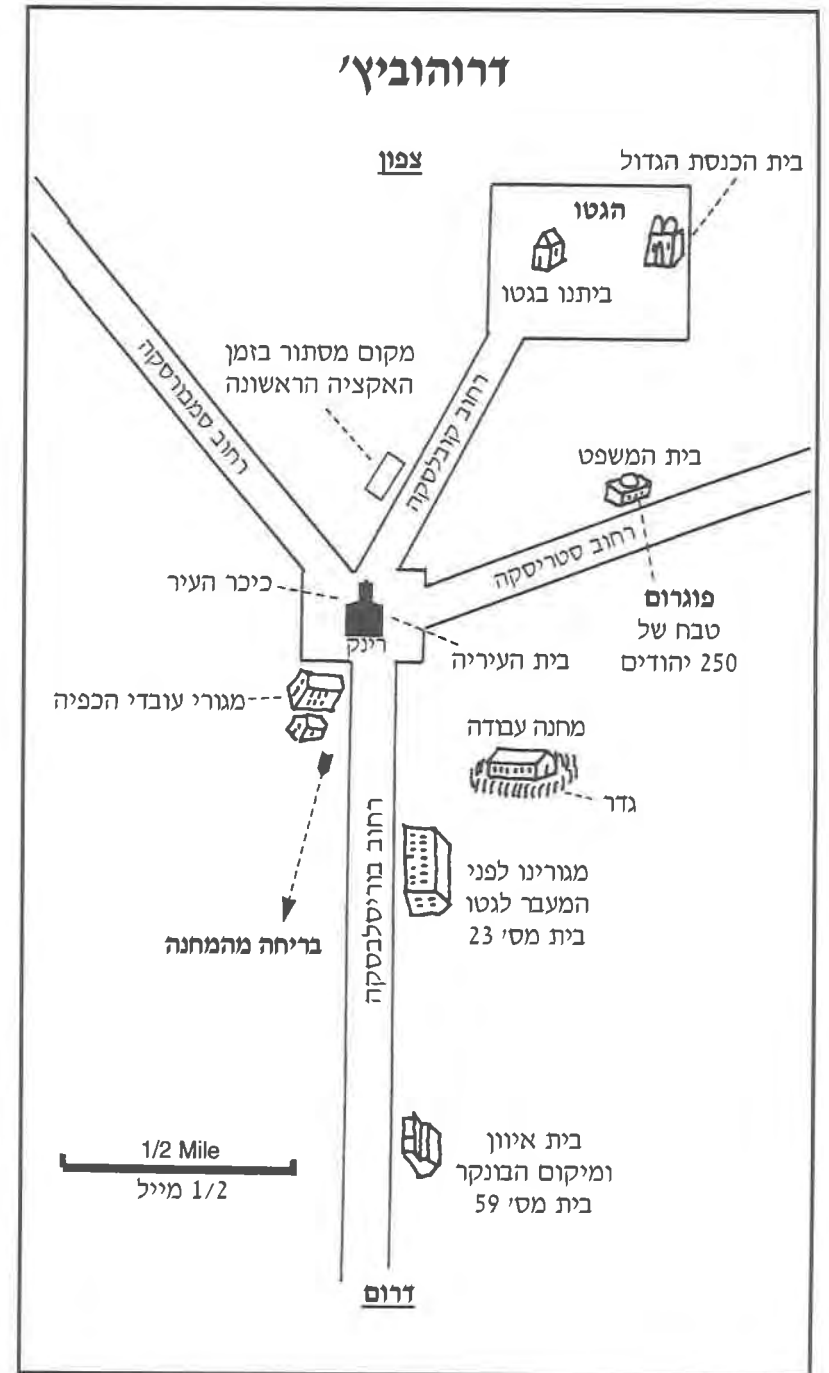
דרוהוביץ', העיר בה נולדתי, השתייכה לפני מלחמת העולם השנייה למזרח פולין. כיום היא בתחומי אוקראינה. למרות שינויי הגבול הלאומיים התכופים, נשארה העיר עצמה במקום בו תמיד עמדה – באזור של גבעות, מוקפת יערות וחוות, כ־120 ק"מ דרומית לעיר לְבוֹב.

דרוהוביץ' נוסדה ב־1092, ויהודים חיו בה מאז המאה החמש־עשרה. כאשר הגיע הצבא הגרמני לדרוהוביץ', ב־29 ביוני, 1941, חיו בעיר 50,000 תושבים. כ־17,000 מהם היו יהודים, 18,000 – אוקראינים ו־15,000 פולנים. היהודים היו ברובם אומנים, בעלי מקצועות חופשיים וסוחרים לשעבר, אשר עברו עבוד הממשלה הסובייטית.

לפני המלחמה היינו קהילה מעורה היטב. במספר בתי דירות חיו רק גויים או רק יהודים, אך בכל רחבי העיר היו דירות רבות ובתים דו־משפחתיים בהם התגוררו יהודים וגויים גם יחד.

אבי, יצחק, נולד בחווה בהרי הקרפטים, כחמישים ק"מ מדרוהוביץ'. הוא בא ממשפחה בת 13 ילדים. כילד, היו הוא ואחיו הולכים עשרה ק"מ לכל כיוון, לבית הספר. כמבוגר הוא היה נמוך, גרמי, שחור שער ובעל עיניים כחולות. הוא היה חכם. למרות שאחיו ואחיותיו היגרו לאמריקה, נשאר הוא בדרוהוביץ' בגלל הצלחתו בעסקים.

ב־1908 נשא לאישה בת למשפחה מיוחסת בדרוהוביץ'. בתחילת המאה, כאשר התגלה נפט באזור, סחר אבי במניות נפט ונעשה בעל רכוש. הוא היה גם יבואן בקר. לו ולאשתו אסתר היו שלושה ילדים: שמעון, קלרה ויעקב. ב־1920 מתה אסתר משחפת, בהותירה את יצחק עם שלושה ילדים קטנים. ארבע שנים מאוחר יותר פגש יצחק את טוניה גֶלְבֶר, שהייתה צעירה ממנו בשמונה עשרה שנים, ונשא אותה לאישה. היא הייתה אשה דואגת, לו ולשלושת ילדיו בני השמונה, עשר ושתים־עשרה שנים. היא הייתה לאמם החורגת בגיל צעיר, ובמהרה הייתה להם כאם לכל דבר. היא סיפרה לי שהתחתנה עם אבי בגלל עיניו הכחולות הטובות.

ב-1928 נולדתי אני ליצחק ולטוניה, והם קראו לי פֶזִי'וֹ. בעזרת עוזרות בית, ניהלה טוניה משק בית למופת. ביתנו עמד בקרבת מנזר, ושם גרנו עד מלאות לי שש שנים. המנזר והשכנות הגויית לימדו אותי סגנונות חיים שונים. צפיתי בנזירות מזמרות את מזמוריהן. כאשר חלה אבי, היו הנזירות מגיעות להביא לו תרופות. אמי טיפלה בי ובשלושת ילדיה החורגים, שאהבו אותה כאילו הייתה אמם האמיתית.

בהיותי צעיר, הייתי ילד שקט. קיבלתי תשומת לב מרובה מאחי יעקב, שגונן עליי בכל דרך. בגלל היותי קטן, השגיחה אחותי קלרה שלא אפגע מידי ילדים אחרים. אבל אחי הגדול, שמעון, שמר תמיד על מרחק ממני. הוא היה עסוק תמיד עם חבריו ועם נערות.

ב-1937, בהיותי בן תשע, מת אבי. למרות שסבל מלחץ דם גבוה במשך שנים רבות, הרי רק בשנים האחרונות לחייו האט את קצב עבודתו. חלש וחולה, ביודעו שימות בקרוב, עזר לאמי לפתוח חנות שוקולד. לאחר שמת אבי, הייתה זו חנות השוקולד ששמרה את המשפחה ביחד.

ב-1939 השתנו שוב הגבולות, כאשר חתמו היטלר וסטלין על חוזה שחילק את פולין. גרמניה כבשה את החלק המערבי, ורוסיה – את החלק המזרחי. הרוסים השתלטו על האזור שלנו, ודרוהוביץ' הפכה לחלק מרוסיה. הרוסים אסרו על אזרחים להחזיק עסקים פרטיים, וכך בא הקץ על חנות השוקולד. ב-22 ביוני 1941 פלשו הגרמנים לברית המועצות, ותוך שבועה ימים כבשו את עירנו. בזמן הפלישה הגרמנית הייתה אמי בת 41. היה לה עור בהיר, שער שחור וגובה בינוני.

היא הייתה אישה אמיצה, שהתגברה על הרבה אסונות בחייה, בהם בריחה מעיר הולדתה טְרַנְנֹפּוֹל עם אמה ועם אח חולה, במהלך מלחמת העולם הראשונה. היא נרדה ברחבי אוסטריה וצ'כוסלובקיה מגיל 15 עד 19, והתפרנסה מתפירת בגדים. אחרי המלחמה הגיעה לדרוהוביץ', בה גרה אחותה, וכאן פגשה את יצחק.

בזמן פלישת הגרמנים עבדה אמי בבית חרושת לקפה, באריזת תחליף הקפה שנמכר כקפה באותם ימים.

אחותי קלרה הייתה בת 26. היא הייתה יפה, קטנה, עם שער שחור ועיניים שחורות. היא הייתה קרובה מאוד לאמי, ונהגה לעזור לה באחזקת הבית.

כמו רוב הבנות היהודיות, חיכתה קלרה לשדכן, שיכיר לה אדם שאָתו תתחתן, אך בזמן הכיבוש הסובייטי השתנו המסורות הנושנות, ונערות העזו לפגוש נערים בעצמן. בסופו של דבר, פגשה קלרה את החבר שלה, הקצב.

אחי יעקב היה בן 24. היה לו שיער שחור ועיניים כחולות. הוא היה שרירי, אינטליגנטי ובעל מרץ. הוא התחיל לעבוד בחנות מכולת בגיל 15, ולבסוף נעשה מומחה לקליית קפה, ומנהל של בית חרושת סובייטי לקפה. התייחסתי אל יעקב כאל ראש המשפחה. הוא היה "אבי".

הייתי בן שלוש-עשרה ונמוך לגילי, החיים עבורי היו מאושרים. ניגנתי במנדולינה, השתתפתי בתזמורת כלי-מיתר ובמקהלת בית הספר. קריאה הייתה לי תחביב ונהייתי מהלימודים. תכננתי להפוך למנהל חשבונות, כי ההזדמנויות היו טובות ולא רציתי לעסוק בעבודת כפיים. כדי להיכנס לבית ספר גבוה, הייתי צריך לעזוב את העיר, וזאת לא יכלה משפחתי להרשות לעצמה.

אחי הגדול ביותר, שמעון, לא גר אתנו. שמעון, הנָאָה מכל ילדי יצחק, היה גבוה, בעל שער שחור מתולתל ושפם קטן. בערב ראש השנה של 1935, ראיתי אותו לובש טוקסידו ועומד לפני מַרְאָה, מתפעל מעצמו. אבי ניגש אליו ושאל: "לאן זה אתה הולך כל כך מהודר?"

"אני הולך למסיבה לכבוד השנה החדשה", ענה שמעון.

אבי זעם וצעק: "נער יהודי צריך ללכת למסיבה נוצרית ולרקוד עם שיקסות? חייב לבוא לזה סוף! אני הולך לפגוש את זלמן השדכן, ואתה תתחתן בקרוב. כל העיר תדבר עכשיו על כך שהבן של יצחק מאייר רוקד עם שיקסות!"

בתוך מספר חודשים התארס שמעון לנערה יהודיה נחמדה, מהעיר הסמוכה סְטְרִי. הוא ראה אותה רק שלוש פעמים, לפני שנסענו כולנו לסטרי לחתונתו. כאשר החלה המלחמה, היה שמעון בן 29, וגר עם אשתו ועם שני ילדיהם בסטרי.

זהו סיפורה של משפחתי ושל יהודי דרוהוביץ.

הבת דודה הלן, סטודנטית
לרפואה באוניברסיטה של לבוב
לפני בוא הנאצים.
נרצחה ביוני 1943 במחנה
העבודה

שמעון, יעקב וקלרה ב-1922.
האחות קלרה והאח שמעון
נרצחו על-ידי הנאצים

המחבר בזמן חופשה עם אמו ועם אביו ב-1935

הפוגרום

21 ביוני, 1941

באותו ליל שבת חשבתי ללכת להופעה של קוסמים. בדיוק אז סיימתי את הכיתה השביעית, והיה זה זמן החופשה. הרגשתי תחושת הקלה לאחר המבחנים הקשים, והחלטתי ללכת לבדי, כפי שנהגתי תמיד, לתיאטרון הלאומי החדש, כדי לראות את הקוסמים. רק בשבוע האחרון ראיתי את ההופעה של "טוביה החלבן", בכיצוע אוקראיני ע"י "התיאטרון הרפּרטוארי של דרוהוביץ". (עשרים וחמש שנים מאוחר יותר הוא הפך ללהיט בכרודווי, ונודע בשם "כנר על הגג"). נהניתי מאוד מהופעת הקוסמים, במיוחד מהיעלמות טבעת יהלום של אחת מהצופות. הטבעת נמצאה לבסוף בתוך תיבה גדולה המכילה חמש עשרה תיבות קטנות יותר, מוסתרת ביציע.

הלילה היה בהיר, והירח האיר. הלכתי הביתה לבדי, מאושר, מתפעל מהערב הנפלא. חשבתי בהנאה על שבועות הקיץ הארוכים של בטלה ללא לימודים בחברת חבריי. כאשר פתחתי את דלת הבית, הפתיעה אותי אמי: "בוזיו", היא אמרה, "מחר אנחנו יוצאים לפיקניק עם דודה סָלָה והמשפחה". "זה נהדר, אני צריך ללכת לישון עכשיו, כדי שאוכל לקום מוקדם", אמרתי ונכנסתי לחדרי.

22 ביוני 1941

בשבת, מוקדם בבוקר, העירו אותנו קולות מבחוק, "פרצה מלחמה! הגרמנים התקיפו אותנו!" הדלקתי את הרדיו וגיליתי שכל התחנות הרוסיות חזרו על

ברנד מאייר, המחבר, במחנה העבודה, בגיל 14

אותן חדשות: הצבא הגרמני חצה את הקווים שלנו והוא מתקדם מזרחה. אחי המבוגר יותר, יעקב, היה בחופשה במקום נופש ליד לְבֹב. אמי, אחותי ואני יצאנו מהבית כדי לפגוש את דודתי במורד הרחוב. היינו צריכים לדבר על ההכנות שיש לעשות. דודתי סלה הצטערה על שבתה, הֶלֶן, נמצאת בלבוב בבית ספר לרפואה. להלן יהיו קשיים לחזור הביתה, כי כל התחבורה הציבורית נתפסה בידי הצבא הרוסי.

בימים הבאים השתרר תוהו ובוהו בעיר. מפני שגרנו רק 80 ק"מ מהגבול, שיערנו כי הגרמנים יכבשו את העיר תוך ימים ספורים.

יעקב הגיע הביתה שלושה ימים מאוחר יותר. בימי היעדרו קיבל צו התייצבות לצבא הרוסי, אך כאשר הלך למרכז הגיוס כבר לא היה שם איש. מספר אנשים בכניין שלנו דיברו על בריחה עם הרוסים, אך רק כמה נערים החליטו לנוע אתם. אף משפחה מהבניין שלנו לא עזבה.

רחוב בּוֹרִיסְלֶבְסְקָה המאובק שבו גרנו היה עמוס עגלות, סוסים ומשאיות מלאות חיילים ואזרחים. עמדתי בחזית הבניין שלי, מסתכל בטורים של כלי התחבורה הנעים מזרחה.

30-29 ביוני 1941

התעוררתי מוקדם, התלבשתי ובשקט פתחתי את הדלת והחלקתי לתוך המסדרון החשוך. כל בני הבית ישנו עדיין. מצאתי הרבה פסולת על המדרגות. אור מוקדם של יום קייצי הסתנן מבעד לדלתות הזכוכית הקרמיות. היה שקט לגמרי בחוץ והרחוב היה ריק.

ניגבתי את חלונות הזכוכית בשרוולי חולצתי, כדי שאוכל להסתכל החוצה. הקפדתי להישאר בפנים. ואז ראיתי שני חיילים של הצבא האדום רוכבים על סוסיהם לכיוון מרכז העיר. פתחתי את הדלת וראיתי אותם נעלמים בענני אבק. אלה היו שני החיילים הרוסיים האחרונים שעזבו את דרוהוביץ' שבפולין.

הצבא הגרמני צעד לתוך העיר כבר באותו יום. היה עצוב בכיתנו, בניין בן שלוש קומות עשוי לבנים אדומות, שנבנה בידי מר קופפרמן.

גְּרֶגוֹרִי, האוקראיני שלנו, סגר את השער הראשי של חצר הבניין. גרגורי היה נמוך קומה, מוצק, מעשן בשרשרת, בעל שער שחור מסורק לצד. תפקידו היה לשטוף את המסדרונות והמדרגות ולטאטא את החצר, במיוחד סביב מיכל איסוף האשפה. הוא ואשתו גרו בדירה קטנה ליד הכניסה לחצר.

גרנו ארבעה בלוקים ממרכז העיר, ברחוב בוריסלבסקה מספר 23. שבע-עשרה משפחות חיו בדירות של חדר שינה אחד או שניים. היו לנו מים זורמים וגז, ובכל קומה היו שירותים משותפים לכל הדיירים.

דירות רבות פנו אל החצר, כי המבנה היה בצורת האות ח. לקומות השנייה והשלישית היו מרפסות מסביב, ובשעות אחר הצהריים או הערב, היו רבים מאתנו יושבים עליהן, צופים זה בזה ומשוחחים. מאחורי הבניין היה שדה ריק שבו אנחנו, הילדים, היינו מתאספים, משחקים כדורגל, או שוכבים בשמש לפעמים, כדי לקרוא ספר. היו לנו שם עצי אגס, תפוח ודובדבנים.

אמי, קלרה, יעקב ואני גרנו בדירה בת שני חדרי שינה בקומה השנייה הפונה לחצר.

שכנינו היו הפיינגולדים. מר פיינגולד היה רזה, בעל מראה עדין, מחנך שהיה מנהל את בית הספר הרפורמי העברי, בעל מגמה מתקדמת. בית ספר זה לא היה דתי. אנשים שלחו לשם את ילדיהם כדי ללמוד עברית. לא היו תנועות רפורמיות או קונסרבטיביות בעירנו.

גברת פיינגולד הייתה אישה שמנה אשר סבלה מדיכאון. בתם הגדולה הייתה בת שמונה-עשרה, נערה מחונכת היטב, נאה ובוגרת גימנזיום. בתם הקטנה יותר הייתה בת ארבע-עשרה ולמדה אתי בבית הספר. גברת פיינגולד נהגה לבוא לעתים קרובות לביתנו לדבר עם אמי, שהייתה מאוינה סבלנית.

ביום בו עזבו הרוסים והגיעו הגרמנים, ביקרה גברת פיינגולד את אמי. כל פעם שגברת פיינגולד לא חשה בטוב, היו פניה מסמיקות. ראיתי מיד שהיא צריכה לדבר עם אמי. היא התיישבה ליד שולחן המטבח, ואמי עזבה את עבודת המטבח כדי להצטרף אליה. שמעתי את גברת פיינגולד אומרת: "את יודעת, טוניה, יש לי הרגשה שהיינו צריכים לעזוב עם הרוסים. עשויות להיות צרות גדולות כאן. בעלי שמע ברדיו שהגרמנים מחסלים את הקהילה היהודית בגטו ורשה".

אמי הנידה ראשה, "אני לא יכולה לראות את עצמי נוטשת את ביתי".

30 ביוני

ביום שלמחרת, מוקדם אחר הצהריים, שמענו כולנו, בעלי הדירות הפונות לחצר, את קולו של גרגורי קורא: "כולם להתחבא בעליית הגג, הם מחפשים יהודים!"

אף אחד מאתנו לא היה מודע למצב המסוכן בעיר. מיהרנו לדפוק בדלתות אלה שגרו בדירות הפונות לרחוב, כדי להזהיר אותם מהסכנה. בתחילה לא ידענו מי הם המחפשים יהודים. אבל חצי שעה מאוחר יותר הגיעה אישה יהודיה בריצה לביתנו, מספרת שאוקראינים תופסים יהודים והורגים אותם. "זה טבח", היא ייבבה, "איכרים אוקראינים באו לבניין בית המשפט, הם נעמדו לכל אורך רחוב סְטְרִיִּסקָה המוביל לבניין בית המשפט ובידיהם מקלות, מעררים, סכינים, פטישים. כנופיות של אוקראינים צעירים משוטטות ככיכר העיר תופסות כל יהודי שהן מוצאות, וגוררות אותם לבניין בית המשפט, שם מכים אותם במקלות, ודוקרים אותם למוות. בבקשה", היא התחננה, "אני רוצה להסתתר אתכם". מה שהיא תיארה היה חדש לחלוטין בשבילנו, בדרוהוביץ'. אף אחד לא יכול היה להאמין, שזה יכול להיות אמת.

כעת כבר יצאו כולם מדירותיהם והתאספו בחצר. לא היינו בטוחים אם עליית הגג היא המקום הבטוח ביותר להסתתר בו. הם יכלו בקלות למצוא אותנו, כי לא היו דלתות לעליית הגג. היינו צריכים לשקול את האפשרויות, אך לבסוף נותרה רק אפשרות אחת.

גרגורי הסתכל בעיניים מודאגות. הוא ידע שכולנו בסכנה. הוא חזר ואמר בתוקף. "לכו כולכם לעליית הגג. אני רואה אספוף הולך לכיווננו, מהרו!" קולו רעד מפחד ומדאגה. "אני סוגר את השער, ואני הולך להתייצב מולם, הם לא ייכנסו לבניין הזה!"

רצנו כולנו לעליית הגג והתיישבנו על הרצפה שהייתה מכוסה בשכבה עבה של אבק. העלייה הייתה ענקית, מעל כל הבניין, ומלאה בחבלי כביסה. כאן תלו הדיירים את הכביסה לייבוש. בלכתך, צריך היית להתכופף בקביעות כדי להימנע מהיתקלות בחבלי הכביסה. לכל דייר היו שם קרשי כביסה וגיגיות, שהיו מפוזרים ברחבי העלייה. לעלייה לא היה אוורור, והחום מגג הפח אפף אותנו. היה קשה לנשום. ישבנו בקבוצות של משפחות, באזורים החשוכים ביותר, מקווים שלא יבחינו בנו, במקרה שיבואו לשים יד עלינו.

מחשבותי התרוצצו בראות. רק לפני מספר ימים הייתי בתאטרון, צופה בקוסם, בפסנתרן, בתזמורת. עתה אני בעליית הגג, חושש לחיי. זה היה בלתי מציאותי לחלוטין.

היה שקט מוחלט. איש לא הוציא הגה. חיכינו כשעה.

ואז שמענו קולות מבחוץ. כנופיה של כעשרה איכרים אוקראינים התקרבה

לבניין שלנו, צועקת, "כאן יש יהודים! אנחנו יודעים שכבניין זה יש הרבה יהודים! בואו נתפוס אותם!"

לבי החל להלום במהירות. הבטתי באמי שהייתה חיוורת, כמעט מעולפת. היא החזיקה את ידי. פחדתי שנמות.

שמענו את גרגורי פותח את השער וסוגר אותו. ואז שמענו את קולו הכועס. "אתם לא תכנסו לבית זה. אני האחראי כאן. תחילה תצטרכו להרוג אותי. אתם רואים שיש לי מוט ברזל, קודם אהרוג אחד מכם".

"אתה אוהב יהודים!" צעק ההמון. קולו של אחד מהאיכרים גבר על כולם: "טוב, נעזוב אתכם לעת עתה, אבל אחר כך נגמור את החשבון גם אתך".

ואז שמענו אותם עוזבים. הרגשנו הקלה, פני אמי חיכו אליי, אך עיניה היו עצובות. גרגורי עמד בשער למשך חצי שעה נוספת. כאשר חזר לעליית הגג אמר לנו: "אתם יכולים לרדת עכשיו. הרוצחים הלכו".

גרגורי הציל את חיינו באותו יום. מאוחר יותר הבנו שאין הבדל בין הליכה לעלייה לבין הישארות בדירותינו. הם היו מוצאים אותנו בכל מקרה. עמידתו ההרואית של גרגורי היא זו שהצילה אותנו. הוא יכול היה לפתוח את השערים, לשתף פעולה עם הכנופיה, להוליך אותם לעלייה, דבר שרבים מן האוקראינים עשו, או יכול היה לפתוח את השערים ולעמוד מנגד, בשעה שהכנופיה סורקת את הבניין, ולכסוף מוצאת אותנו. אבל לגרגורי היה מצפון. הוא בחר להתמודד עם הכנופיה, בנוטלו את הסיכון שיירצח. הוא הגן עלינו בהתנפלות הראשונה עלינו. כולנו היינו המומים נוכח עמידת הגבורה שלו.

הפגורים בא לנו בהפתעה. למיטב זכרוני, לא היו בעירנו רצח או שנאה, ובמיוחד כעס כל כך בלתי מרוסן על היהודים. כאשר חזרנו לדירתנו, הנידה אמי את ראשה ואמרה: "היינו צריכים לברוח עם הרוסים, ילדיי. עשיתי משגה". יעקב ניסה לעורר אותה: "אמא, תהיי סבלנית, בבקשה. תוך מספר ימים יחזור הצבא האדום וירדוף את הגרמנים האלה עד לגרמניה. תוך מספר ימים ישחררו אותנו הרוסים".

קלרה הייתה מאוד מודאגת ונראתה מבוהלת. אני ישבתי כפינת המטבח והאזנתי לשיחתם. ידעתי שהרוסים לא יחזרו, יעקב רק רצה לעורר אותנו. הרגשתי כעוס ולכוד. אנחנו חייבים לדבוק זה בזה, חשבתי. חלומותי על המשך הלימודים התנפצו לרסיסים.

1 ביולי, 1941

ביום שלמחרת אזרנו עוז, אמי ואני, ללכת לעיר כדי לברר מה ארע לשאר משפחתנו. הלכנו בעקבות אחרים שידעו שהפוגרום חלף. הלכנו לראות את דודה לִיפֶצְיָה ובעלה חיים, שגרו בכיכר העיר.

מצאנו את דודי במיטה וראשו חבוש. דודתי אחזה באמי והחלה לבכות. "אם היית יודעת מה קרה לנו", היא בכתה. "היינו בזמן ארוחת צהריים, כאשר קבוצה גדולה של אוקראינים הלמה על דלתנו, וכאשר לא פתחנו להם, הם שברו אותה. הם גררו אותנו לאורך הרחוב אל בית המשפט. לכל אורך הדרך הם היכו אותנו ובעטו בנו. כאשר הגענו אל בית המשפט, ראינו קבוצה של אנשים צעירים מכים יהודים ללא רחמים. חיים קרא אליהם: 'אל תכו את אשתי. הכו אותי במקומה'. הם היכו אותנו בראשו פעמים רבות, והוא דימם מאוד. לבסוף, גררתי אותו החוצה, ולקחתי אותו הביתה. מצאנו רופא, שבא וחבש את ראשו. הוא חולה מאוד, מצאנו אנשים רבים מתים וגוססים בחצר בית המשפט."

אז הסבירה דודה ליפציה, מה גרם לפוגרום: "כאשר האוקראינים גררו אותנו לבית המשפט, הם לקחו אותנו כדי להראות כשתים-עשרה גופות של אסירים אוקראינים. הם נרצחו ע"י המשטרה החשאית הרוסית לפני שהרוסים עזבו את העיר. כך שהאוקראינים צרחו עלינו שאנחנו קומוניסטים ויהודים מלוכלכים, ובגלל זה הם הורגים יהודים."

ביום שאחרי ביקורנו אצל דודה ליפציה, הלכתי ברחוב סְטְרִיֶסְקָה לכיוון בית המשפט. בלכתי הסתכלתי על המדרכה, ובכל מקום ראיתי כתמי דם. כשהגעתי לבית המשפט, היו שערי סגורים. כנסייה אוקראינית יפה עמדה בסמוך. המאמינים עזבו באותו זמן את הכנסייה בליווי הכומר. הבטתי כעוס בכומר בחושבי, "איך יכולת להיות עד לטבח, ולא התערבת?"

הוא הבחין בי, פנה אליי ואמר: "מה אתה עושה כאן, יהודי? לך הביתה". אז הבנתי שהכנסייה איננה לצדי. היהודים היו השעירים לעזאזל לתסכול של האוקראינים. הגרמנים נתנו לאוקראינים רק יום אחד לפוגרום שלהם, ואז החזירו למקומו את סוג הסדר שלהם. ביום זה של הפוגרום, ב־30 ביוני 1941, נרצחו יותר מ־200 יהודים בדרוהוביץ'. דודי סבל שלושה חודשים, איבד את יכולת הדיבור, נעשה משותק ולבסוף מת.

זו הייתה תחילתה של הטרגדיה שלנו, שחיסלה את הקהילה היהודית בדרוהוביץ'.

הסרט הלבן

יולי 1941

בתחילת יולי החל יעקב לעבוד במחסן גרמני. כל בוקר, לפני תחילת העבודה, צריך היה ללכת ליודנרט, בחלקה העתיק של העיר, כדי להירשם לעבודה. היודנרט היה ועד יהודי ומנהיגי הקהילה, שאתם באו הגרמנים בדברים בנושאים הנוגעים ליהודים. בסוף היום קיבל יעקב חצי כיכר לחם עבור עבודתו. לאחר מספר ימים חזר יעקב הביתה כשהוא מודאג מאוד. הוא סיפר לנו ברגע שנכנס בדלת: "ביודנרט סיפרו לי שמיום שני נהיה חייבים כולנו לעמוד על זרוע ימין סרט לבן עם מגן דוד. נהיה חייבים לעמוד אותו כל הזמן. מי שיימצא ללא הסרט — יירה במקום."

"או גוֹטְנֵי! (אלוהים אדירים)", קראה אמי, "מה יקרה לנו בהמשך?"
 "זה לא הכול", יעקב הביט בי. "על לוח המודעות יש מודעה האומרת, כי יהודים לא יורשו לבקר בבתי ספר ובספריות". קולו היה רציני. ידעתי שזו לא הייתה בדיחה, אבל לא יכולתי להאמין לזה.
 "יעקב, זה אומר שאיני יכול להמשיך בלימודיי. מה אעשה? אני חייב ללכת לבית ספר."

יעקב הביט בי בחומרה ואמר: "תביטו, כולכם. אתם צריכים להבין שאנחנו, היהודים, נהיה עתה שונים מכל אחד בעיר. המודעה אומרת שאנחנו חייבים למסור את התכשיטים שלנו, הרדיו, אפילו פרוות. אנחנו לא יכולים לעזוב את הבית אחרי 6 בערב, ולא יכולים ללכת לסרטים, וכל אחד חייב לעבוד ללא שכר."

מחיתי, "אתה מתכוון שאני חייב להוריד את צווארון פרוות הקנגרו מהמעיל שלי?"

אמי ואחותי הבינו וקיבלו את הדברים טוב יותר ממני. הן החלו מיד לתפור סרטים לבנים לכולנו. הן לקחו חוט כחול ורקמו מגן דוד כחול על כל סרט. נדמה היה לי, כשהסתכלתי, שהן שמו לב שהסרטים ייראו טוב. איך זה יכול להיות? חשבתי. הסרטים הנוראים האלה, והן טורחות לעשות אותם יפים. השתנתי מאוד לאחר כל זאת. תפסתי שאננו היהודים לא היינו עוד שווים בקהילה שלנו, ועזרתי למשפחתי להשיג אוכל ע"י מכירת כמה מבגדינו. מספר ימים מאוחר יותר, שמתי את הסרט הלבן על זרועי הימנית, ביקשתי מאמי להוריד את צווארון הפרווה ממעילי ולקחתי את הרדיו למחסן הגרמני. במהלך הקיץ והסתיו ארגנו המנהיגים היהודים מחנות עבודה. בבתי החרושת הללו עבדו היהודים ללא שכר, מייצרים סחורות וחומרים לגרמנים. הרעיון היה לרצות את הגרמנים, כך שישאירו את האוכלוסיה היהודית בדרוהוביץ' ללא פגע. מנהיגי היודנטר הבטיחו לקציני גסטפו גרמניים, בשם היהודים, שנהיה להם לתועלת.

הואיל ולדרוהוביץ' היו שלושה בתי זיקוק לנפט וכוח עבודה יהודי מיומן, נפתחו מחנות עבודה בעיר ובפרווריה בשמות הַרְוֹקָה, בְּסִקְיֵדוֹ, דְּחֹבְצֶרְנָה, יֶאָנָה, ובתי מלאכה עירוניים. בנוסף למחנות אלה, עבדו עשרות יהודים במשרדי הגרמנים ובבתיהם, בתיקון דברים, בניקוי וברחצת סוסים.

אחותי קלרה עבדה במשתלה בגידול צמחים. עבודתה הייתה קשה. היא הייתה מגיעה הביתה עייפה ואומרת לנו: "אני פוחדת לעבוד במשתלה. הגרמנים מסתובבים שם כל הזמן וצועקים על כל אחד".

"אולי את יכולה להחליף עבודה?" שאלתי אותה.

"זה לא פשוט, בו"ו" היא חייכה בעצב. "אתה חייב לקבל רשות מהמשרד הגרמני כדי להחליף עבודה".

21 בנובמבר, 1941

הגרמנים נתנו הוראה לכל היהודים הנכים לבוא לרחבת הריכוז. כל מי שיביא אישור רפואי ישוחרר מהעבודה. ניתנו להם מספר ימי אתראה, מספיק זמן כדי לקבל אישור מרופא. כמו כל פקודות הגרמנים, יצאה גם הוראה זו מטעם היודנטר. מאתיים וחמישים גברים הופיעו ברחבת הריכוז אותו בוקר. מקצתם היו בעלי

מום ונכים, אך רבים היו אנשים בריאים שרצו להתחמק מעבודה קשה. בין אלה שהגיעו עם פתקים מהרופא היה לֹנְקָ קֶסְטֶנְבֶּרְג, בחור נאה בן שבע עשרה מהבניין שלנו. אבא שלו, מר קסטנברג, לא חש בטוב והחליט להשיג עבור עצמו פתק מהרופא. הואיל וצריך היה למסור אותו מוקדם בבוקר, התנדב בנו הצעיר ביותר, לונק, ללכת במקום אביו. הוא לא חזר יותר.

מאוחר יותר גילינו שכל האנשים שהופיעו במגרש הריכוז הוקפו מיד בחיילים נאצים, הועלו על משאיות ונלקחו לגיא בְּרוֹנִיֶצָה, חמישה ק"מ מדרוהוביץ', שם נורו למוות.

לטרגדיה של הורי לונק ושני אחיו הייתה השפעה עצומה על דיירי הבניין שלנו. כולנו חשנו באובדנם הטרגי, במיוחד אני. לונק היה אליל בשבילי. הוא לימד אותי לשחק כדורגל ועודד אותי לקרוא ספרים, בכך שלקח אותי לעתים קרובות לספרייה. הייתי מוטרד מאוד. לא לראות את לונק יותר לעולם? לא יכולתי להאמין בכך. הוא היה צעיר וחי כמוני, חשבתי. "אני לא יכול בלי לונק", אמרתי לאמי, "מי ייקח אותי לתחרויות כדורגל ולספרייה?"

למשפחתנו ולכל שאר היהודים היו שתי בעיות: השגת מזון וחימום בחורף. רוכנו עבדנו, אך לא הרווחנו כסף. איך משיגים אוכל? זו לא היתה שאלה של לבוש, בילויים, או השכלה, אלא פשוט מספיק אוכל כדי להיות מסוגלים לעבוד ולשרוד. אלה שהיה להם ביגוד או חפצי בית, סחרו עם האיכרים תמורת אוכל (בדרך כלל תפוחי אדמה, קמח, דגן). רובינו הלכנו ברחובות עם פריטי לבוש או חפצי בית, כדי לסחור בהם תמורת אוכל. אבל היו יהודים עניים רבים שלא היה להם במה לסחור. הם היו הראשונים שמתו מרעב, ממחלות ומקור.

משפחת הסנדלר הייתה דוגמה לכך. הם גרו בקומת הקרקע של הבניין שלנו, בחלק הפונה לחצר, בחדר אחד שהכיל שתי מיטות, תנור ושולחן. בחזית הייתה הסנדלריה. הסנדלר היה בעל זקן, איש דתי; אשתו הייתה נמוכה ושברירית. לפני כניסת הגרמנים עבדו האב ובנו יחד בתיקון נעליים, כשפרנסתם דלה. האם ערכה את הקניות ובישלה. הבן היה בשנות העשרים שלו, שחור שער. הוא נשאר בדירה רוב הזמן, אך בשבתות נהג לצאת בכגדי שבת ונעלילים מצוחצחות. לפעמים היה בא אליי, בדרך כלל בחיוך, כשהוא שואל אותי איך היה בבית הספר.

כאשר הגיעו הגרמנים סבלה משפחת הסנדלר מיד, כי לא היו להם מקורות מחיה — לא ביגוד ולא שאר פריטים שניתן היה לסחור בהם תמורת אוכל. הם

רעבו ללחם. האם הייתה הולכת לחצר האחורית, אוספת עלים ומבשלת אותם. באותו חורף מת בנו של הסנדלר מרעב, ומספר חודשים מאוחר יותר נלקחו בני הזוג באקציה הראשונה.

בכל רחבי העיר מתו מאות אנשים מרעב. שכנינו הרוזנברגים ושני ילדיהם לא יכולים היו לשרוד. הם היו עניים לפני בוא הגרמנים, ולאחר מכן לא היה להם מספיק אוכל שיחזיק אותם בחיים. הם נעשו חיוורים, רזים וחולים. מר רוזנברג נעשה נפוח, כי מילא את עצמו בתפוחי אדמה ובמים. בלכתי ברחובות בבוקר, ראיתי יהודים מתים – צעירים וזקנים – שרועים לצד קירות הבתים. מספר שבועות לאחר בוא הגרמנים, הלך אחי יעקב לבית החרושת לקפה, עליו היה אחראי. שם מצא את מר קופליה, אוקראיני שנעשה למנהל המקום. יעקב אמר לו שהוא מומחה בקליית קפה, ושהוא יודע הכול על בית החרושת. מר קובילה אמר לייעקב לפתוח את בית החרושת, והם קלו חיקוי לקפה עשוי משבולת שועל וגרעינים אחרים, כי לא ניתן היה להשיג קפה אמיתי. שקים רבים של גרעינים מילאו את בית החרושת.

יום אחד ניגש יעקב למר קובילה והציע: "אני יכול לחסוך מספר קילוגרמים של גרגירים בכל קלייה. אנחנו יכולים לעשות זאת על ידי הרטבת הגרעינים, כך שהם ישקלו יותר. נספר לגרמנים שתהליך הקלייה מפחית את משקל הגרעינים בשלושה ק"ג יותר מאשר באמת. בדרך זו נוכל לחסוך הרבה קילוגרמים של גרעינים ולמכור אותם בשוק השחור". גרעיני תבואה היו מאוד מבוקשים.

יעקב עשה עסקה עם מר קובילה: הם יחלקו את הרווחים ביניהם – 25 אחוז ליעקב, 75 אחוז לקובילה. כל יום מכר יעקב שני שקי תבואה, וקובילה והוא גנבו את הכסף. מר קובילה היה שותף סביל. הוא עשה חשבון שבמקרה שהגרמנים יגלו את המזימה, הם יתפסו את היהודי, שגורלו נחרץ ממילא.

היה לנו מזל. עכשיו הייתה לנו תבואה למאכל. טחנו את הגרעינים, ואמי אפתה לחם ובישלה את הגרעינים. סחרנו בגרעיני התבואה תמורת תפוחי אדמה, בשר, ושאר דברי מאכל.

תחת החוקים החדשים של הגרמנים, לא הורשו היהודים לשחוט בעלי חיים או לאכול בשר. התחלקנו באוכל הזה עם קרובינו והשכנים, שהיו אסירי תודה עבור העזרה.

כל היהודים בדרוהוביץ' סבלו מכאב רגשי ופיזי. הסרטים הלבנים העשויים בד התלכלכו מהר והוחלפו בסרטים מפלסטיק. אלה נמכרו ברחובות ונעשו

פופולריים, כי החזיקו מעמד זמן רב יותר. לי היה אחד מפלסטיק שלא התלכלך, ולא היה צורך לכבס אותו.

הסרט הלבן גרם לי להרגיש נחות, אדם מושפל שכל אחד יכול היה להתעלל בו. הייתי מסומן, כמו בעל-חיים.

ידידינו הגויים התרחקו מאתנו. שנים רבות הכרנו את מר קובלסקי, קולונל בדימוס בצבא הפולני. בסתיו 1941 הלכנו אמי ואני לראות אותו. מר קובלסקי גר בבית דירות מודרני, עם פתו הגרושה. במשך השנים ביקרו שניהם תכופות בכנות השוקולד של אמי, ונעשינו ידידים קרובים.

ככניסה לבניין הסרנו את הסרטים הלבנים כדי שהשכנים לא יעלו חשדות, עלינו במדרגות לקומה השנייה ודפקנו על דלתו. מר קובלסקי פתח את הדלת, מופתע לראות אותנו. פתו לא הייתה בבית. שאלתו הראשונה הייתה: "האם ראה אתכם מישהו נכנסים לבניין?" פניו היו שונים מכפי שהכרתי אותו. הוא היה אדם גבוה, בעל שער כסוף, עיניים מבריקות ומאירות ופנים ידידותיים. עכשיו היו עיניו קרות.

ללא חיוך הוא המשיך: "אתם יודעים, מסוכן להיכנס לבית זה".

אמי דיברה בשקט, "האם אנחנו יכולים להיכנס? לא נשתהה". אמי הייתה לבושה בחליפה, מתוך כוונה להיות מושכת. קובלסקי הכניס אותנו לחדר האוכל והתיישבנו סביב שולחן גדול, על כיסאות רכים, מכוסה קטיפה אדומה.

שמתי לב לשטיח פרסי נהדר על הרצפה.

הבעת פניה של אמי הייתה רצינית ונמרצת. היא הסתכלה ישר לתוך עיני מר קובלסקי. "באתי אליך לא בשביל אוכל או כסף, ודרך אגב, הסרנו את הסרטים שלנו לפני שנכנסנו לבניין שלך, כך שאינך צריך לדאוג מה יחשבו שכניך. באנו לשאול אם אתה יכול, בדרך כלשהי, לעזור לבזיו לברוח להונגריה. אנחנו יודעים שבהונגריה היהודים אינם נרדפים. יש לך ודאי איזה קשרים היכולים לסייע להעביר אותנו את הגבול".

מר קובלסקי הסתכל בהקלה אך עדיין מודאג. קולו היה שקט כי לא רצה שמישהו ישמע אותנו. "אין לי קשרים עם אף אחד", אמר לנו, "ואני מוטרד מכך שבאתם הנה. כידוע לכם, אינני רוצה להיות מעורב בבעיות של יהודים. אולי ראה מישהו אתכם נכנסים הנה. בבקשה, עזבו".

ביקשנו סליחה ועזבנו מיד, כשאנו שמים את הסרטים שלנו ברגע שיצאנו לרחוב. הייתי מאוד מאוכזב מהתנהגותו של מר קובלסקי. החשבתו אותו לידיד.

הוא נהג לבלות שעות בשיחות אתי, בחנות, בימי החורף. הוא סיפר לי סיפורים על צייד ועל טבע. עכשיו לא רצה אפילו לדבר איתנו. באותו יום ביקרנו, אמי ואני, גם את העוזרת שלנו, אולגה, שעבדה אצלנו שנים רבות. היא הייתה קרובה מאוד לאמי. שאלנו אותה אם תוכל להחביא את הפרוות שלנו, היא סירבה בנימוס.

הרגשתי נטוש ע"י אנשים שהחשבתי אותם לידידיי.

מחנה העבודה

דצמבר 1941

לאחר שנלקחו בעלי המומים והחולים, החליטה משפחתי שאני, שהתקרבתי לגיל ארבע-עשרה, צריך להתחיל לעבוד. כדי לשרוד צריך לעבוד. הגרמנים תכננו לשלוח קודם כל את מי שלא היו יצרניים.

אמי נשארה בבית. לנשים מעל גיל ארבעים היה מסוכן לעבוד, כי הגרמנים שלחו אותן למחנות מוות.

אחותי עבדה במשתלה, יחד עם הרבה נערות צעירות בוגרות תיכון. אך היה זה מקום מסוכן, כי הגרמנים שמרו על גנים אלה. פעם נרצחו שתי נערות צעירות בגיל של קלרה, בידי איש גסטפו שלא היה מרוצה מעבודתן.

בתי המלאכה העירוניים היו המקום בו רצה אחי יעקב שאעבוד. זה היה בית ספר תיכון, אותו הפכו לבית חרושת. בסתיו 1941, בהכרם בצורך להעסיק אנשים מיומנים, מקצועיים והרבה סטודנטים לשעבר, פנו מר לַבְּנֵי־גֹמֶר ומר הרציג לגסטפו. מר לבנברג היה מנהל בנק לשעבר, ומר הרציג היה מנהל עסקים. הם הציעו שהגרמנים יפתחו בית חרושת לייצור מוצרים, שלגרמנים היה צורך בהם. הגרמנים היו צריכים כל דבר, ואנחנו יכולנו לייצר כל מה שהצטרכו, עם כוח העבודה המיומן שעמד לרשותנו.

לבתי המלאכה העירוניים היו שתי קומות וקומת קרקע. שם ייצרנו צעצועים, עגלות יד, סלים, משחת נעליים ומברשות. הצוות היה יהודי, מאומן ומיומן. אחדים היו מומחים בשטחיהם; אחרים, כמוני, אומנו תוך כרי עבודה.

יומי הראשון בעבודה היה במחלקת נגרות. אדם מבוגר, נגר, התקרב אליי, בחן אותי במבטו ואמר: "אני רואה שאתה חושש שלא תוכל לעשות עבודה זו. אני אלמד אותך". היו לו פנים אדיבים, שער אפור ועיניים כהות וחודרות. הוא מצא חן בעיניי, והייתי אסיר תודה לו. הוא ידע שפחדתי. הייתי בין הצעירים ביותר במחנה העבודה, והייתי נמוך ורזה מדי לעבודת נגרות.

לאחר מספר שבועות עברתי למחלקת המברשות, שהעסיקה כשבעים וחמישה איש. כאן ייצרנו מברשות מהתחלה ועד השלמתן. ניקינו, סירקנו ועיבדנו שער סוס לצורך הזיפים. חתכנו עץ, חוררנו חורים בשביל הזיפים, הכנסנו את השערות לתוך החורים וחתכנו אותן, ולבסוף הברקנו את המברשות. רובן היו מברשות נעליים ומברשות בגדים אשר נשלחו לגרמניה. עשינו גם צעצועים יפים לילדי הגרמנים, משחות נעליים בצבעים שונים, בקופסאות עץ.

עבדנו כל יום מ-8 בבוקר עד 6 אחר הצהריים, ללא שכר ובתנאים מפחידים. קציני גסטפו, ס"ס סובוטקה וס"ס לנדאו, ביקרו אותנו לעתים תכופות. כאשר הסתובבו בבית החרושת, לא העז איש מאתנו להרים את ראשו ולהביט בהם. הם נשאו רובים, והיו מוכנים לירות בכל מי שלא נשא חן בעיניהם.

המעבר לבית החרושת למברשות היה חשוב לי, כי העבודה הייתה פחות מאמצת פיזית מאשר נגרות. הוצגתי לפני מר פֶּנְדֶּר, מנהל בית החרושת. הוא היה בשנות הארבעים המוקדמות והכיר כל שלב בתהליך ייצור המברשות. מר בנדר הביט בי ואמר: "אני מצפה ממך לייצר כמו כל אחד כאן, כי זה איננו מקום למשחקים. ובכן, שב ואראה לך איך למלא את החורים האלה בשערות".

עקבתי אחר כל תנועה שלו, ואחר הבעות פניו. גבו היה שחוח מעבודה. פניו היו חיוורים וחסרו לו מספר שיניים. הואיל ואמי אפתה לחם, היא נתנה לי פרוסות לחם נוספות לתת למר בנדר, באומרה לי: "תן לו. אולי לא יתן לך לעבוד כל כך קשה וישמור עליך". כל בוקר הבאתי מספר פרוסות ושמתתי תחת שולחני. הוא ידע שאני הוא זה ששם אותן שם.

הייתי הצעיר ביותר ליד שולחן גדול, לצדו ישבתי עם גברים ונשים בשנות השלושים שלהם. ביניהם היו עורך־דין, רוקח, סופר ושאר בעלי מקצוע. כולנו עשינו אותה עבודה. אחזנו בידיית מעץ, ואז משכנו חוט מתכת עם שער סוס לתוך חור. מילאנו מאות, או יותר, חורים, ואז חתכנו את השערות במכונה, כדי להשוותן באורכן. אז הייתה המברשת מוכנה. לאחר זמן יכולתי לעשות מברשת כחמש-עשרה דקות בלבד. נעשיתי כל כך מיומן, עד כי הפכתי למשגיח על כל

השולחן.

עברתי במחנה העבודה מדצמבר 1941, עד אפריל 1943. עד אוקטובר 1942 ישנו כולנו בכית. אך לאחר שהוקם הגטו, באוקטובר 1942, הוסב המרתף לאזורי שינה, ואולצנו לישון במחנה העבודה. היו לנו מיטות דרגשים בשתי קומות. אני ישנתי במיטה העליונה ליד אדם מבוגר שהשתעל ללא הרף. המרתף לא היה מוסק, והיינו קפואים כל הזמן.

בשבע בבוקר היה בא אחד המשגיחים בצעקות, להקים אותנו. היו מספר כוירים עם מים קרים, כולם היו נעמדים בשורה כדי להתרחץ במהירות. בוקר אחד, כשעמדתי בתור לרחצה, שמתי לב ששקית שהייתה לי בכיס האחורי של מכנסיי, אבדה. אמי הכינה שקית זו, ונתנה לי אותה לשים סביב הצוואר. בתוכה שמה רבע מכל הכסף שהיה לנו. יעקב, קלרה, אמא ואני — לכל אחד מאתנו הייתה שקית, וכל אחד נשא רבע מכל הכסף שהתקבל ממכירת התבואה בשוק השחור. חששנו שאם יילקח אחד מאתנו, יאבד כל הכסף, ולכן חילקה אמי את הכסף לארבע שקיות. אותו בוקר הסרתי את השקית כדי להתרחץ, ושמתי אותה בתוך הכיס האחורי של מכנסיי.

כשראייתי שהשקית חסרה, נבהלתי. זה היה רבע מכל מה שהיה לנו. הבחור שמאחוריי — כבן עשרים שנה, סטודנט לשעבר במכללה הפוליטכנית — שם לב עד כמה נרעש הייתי. הוא ניגש אליי ונתן לי את השקית כשכל הכסף עדיין בה. הוא אמר שמצא אותה על הרצפה. ידעתי שהיה זה הוא ששלף את השקית מהכיס שלי, אך אפילו בנסיבות איומות אלה, היה לו מצפון. אחרי המלחמה ראיתי אותו, הוא נשאר בחיים.

בבוקר היו נותנים לנו חיקוי של קפה שחור ופרוסת לחם. בארוחת צהריים ניתן מרק עם לחם או תפוחי אדמה.

המחנה היה ללא שמירה, אך מי שנמצא מחוץ למחנה — נורה. הגסטפו ידע שלא נוכל לברוח רחוק מדי. לא היה לנו לאן ללכת, ואף איש לא רצה לעזור לנו. גורלנו נחרץ.

בוקר אחד, בסתיו 1942, בא ס"ס סובוטקה למחנה, לעשות ביקורת. כולם עברו והיו מבוהלים מאוד. לצד מר לבנברג ומר הרציג היו אנשים נוספים שעברו במשרד. ביניהם היה עורך־דין צעיר, איני זוכר את שמו. הוא היה בלונדיני, גבוה, והייתה לו אישה יפה מאוד. העורך־דין הצעיר התלווה לס"ס סובוטקה שהיה גבוה ובשנות העשרים שלו, בשעה שעשה את הביקורת במקום. כאשר

קרבו למדרגות הקומה השנייה, עצר סובוטה, וללא אזהרה מראש, הוציא את אקדחו וכיוון אותו אל העורך־דין הצעיר. סובוטה הרים את תנוך אוזנו של העורך־דין, ירה לתוך ראשו, והרג אותו במקום. אז יצא באטיות מהבניין. ישבתי ליד השולחן שלי, מושך את השערות, כאשר שמעתי ירייה אחת באה מכיוון המסדרון. מיר לאחר הירייה, שמעתי צעקה של אישה ואז שקט. הבטתי בפניהם של שני אנשים ממולי; פניהם הביעו אותה אימה שחשתי אני. מה יקרה בהמשך? האם גם אנחנו ניירה? מספר אנשים יצאו למסדרון וחזרו מיד למקומותיהם. הם נראו חיוורים ומבוהלים ומיהרו להמשיך בעבודתם. הסופר הגבוה בקצה השולחן שלי התכופף קדימה ולחש, "האיש הצעיר שעובד במשרד נורה. ס"ס סובוטה ירה בו ללא סיבה, אמרו לנו". המשכתי לעבוד, כפי שעשו האחרים. מאוחר יותר יצאו כמה אנשים למסדרון וראו אותו שוכב בתחתית המדרגות. אך אני לא רציתי לראות. זה היה מפחיד מדי בשבילי.

האקציה הראשונה

אוגוסט 1942

עבדתי במחנה העבודה, וישנתי בבית. היו שמועות ודיווחים מערים אחרות שהגרמנים עורכים מצוד על יהודים ושולחים אותם. השמועות היו מפחידות, אך עדיין לא רצינו להאמין שזה יכול באמת להתרחש. כל יום התאספו אנשים סביב היודנרט כדי לגלות, מתי יתחילו הגרמנים והאוקראינים בציד היהודים. יהודים שעבדו בגסטפו, כמו מוניק בֶּרְיאָן, הקשיבו והביטו בתשומת לב בזמן עבודתם, והעבירו הלאה ליודנרט את מה שגילו. אבל ביום חמישי בבוקר, באוגוסט 1942, היה ברור שעומדת להתרחש אקציה. המשטרת הגרמנית והאוקראינית התכוננו לציד יהודים. כולם ידעו זאת, אך אף אחד לא יכול היה לעזור לעצמו. כולנו היינו נתונים לחסדי הגרמנים והאוקראינים. האוקראינים בירכו את הגרמנים כמשחרריהם. רבים ראו הזדמנות להיבנות מכך, וקיוו שיש סיכוי להשיג עצמאות לעמם. הם שיתפו פעולה עם הגרמנים בדרכים רבות. באופן מיוחד, הם ארגנו משטרה אוקראינית, שכללה מספר אנשים בעלי השכלה. ביניהם היה המורה למתמטיקה שלי, פרופסור גֶּרְגֹרִיצ'וֹק, שנעשה קצין במשטרה האוקראינית מטילת האימה. הוא היה אדם גדול מימדים, בשנות הארבעים המוקדמות שלו. היו לו פנים סמוקים נעימים ושער שחור מסורק לאחור. כאשר היה המורה שלי למתמטיקה, היה לו חיוך קבוע ותמיד עזר לתלמידיו. חיבבתי אותו באמת, ובטחתי בו באשר להסכנות הצנועים שלי.

במשך שנת הלימודים חסכתי עשרה גרושים (בערך שלושים א"ג) ביום. לפרופסור גרגורוצ'וק הייתה קופסא שבה היה כל אחד שם את חסכונותיו. הוא היה עוקב אחר כמות הכסף של כל תלמיד, ובסוף שנת הלימודים היו לנו כמה זלוטים לבזבו בחופשות שלנו.

בזמן הכיבוש הגרמני, כשהייתי מתקרב אליו ברחוב, הוא היה מתעלם ממני. נראה היה לנו כי לגרמנים ולאוקראינים הייתה מטרה אחת: להיפטר מהיהודים. הממשלה והמשטרה לא השקיעו אנרגיה בניהול ממשל לטובת אזרחי דרוהוביץ', שהיו בהם גם פולנים ואוקראינים. במקום זאת, הם כיוונו את כל תשומת לבם להשמדת היהודים. המשטרה האוקראינית הייתה אכזרית, חסרת רחמים ויעילה במציאת יהודים ובשילוחם, אפילו יותר מהגרמנים, כי הם הכירו את העיר היטב. הנאצים ידעו שהם יכולים לסמוך על המשטרה האוקראינית. היהודים בדרוהוביץ' גרו בכל רחבי העיר. שכניהם היו גויים, הן פולנים והן אוקראינים. המבחן הגיע בערב המצוד הראשון, באוגוסט 1942: מי יעזור לחבר בצרה? רק מעטים עשו זאת. בהלה ויאוש השתררו בקרב היהודים בכל רחבי העיר. ראיתי אנשים עם צרורות של מעט מיטלטלים, מסתובבים עם ילדים ועם זקנים. כל מי שהכיר גויים פנה אליהם לעזרה במתן מסתור. אבל רוב הגויים השיבו את פני שכניהם היהודים ריקם. הם פחדו להסתיר יהודים נרדפים. למעשה, כאשר החל המצוד, הצביעו גויים רבים על בתיהם של היהודים, אותם חיפשו הגרמנים.

מוות התקרב לעיר, לא היה מקום להסתתר. ידענו שאנחנו לכודים. זה לא יכול היה להיות אמת, ובכל זאת ראיתי הכול כמו עיניי, כפי שהתרחשו הדברים. ילדים, נשים, משפחות, זקנים המקובצים בקהילה זאת לכל ימי חייהם, יופרדו? "למה?" שאלו ילדי הרוזנברגים את הוריהם, "למה אנחנו רצים להסתתר? למה אנחנו חייבים לברוח מבתינו?" איך אתה עונה על שאלות כאלה? רוב האנשים בבניין שלנו נשארו בדירותיהם. הסנדלר, פרידמן האופה, החייט, הספּר ואחרים — לא היה להם מקום להסתתר בו.

ודותי, סְלָה וּלְיִפְצָיָה, אחיותיה של אמי, רצו להסתתר במרתף שלהן. סבתי באה לביתנו. מי שעבד במחנות או בבתי חרושת נשאר בעבודתו, אבל נשים, ילדים, זקנים וחולים נשארו בבתיהם, והגסטפו תפסה אותם ככל שעלה על רוחה.

לאמי, לאחותי ולי, לא היה לאן ללכת. תקוותנו היחידה הייתה בית החרושת

לקפה, בו עבד יעקב. ביום שישי בבוקר, כאשר היינו בטוחים שהמצוד עומד להתחיל, החלטתי לא ללכת לעבודה אלא להישאר עם משפחתי. קלרה הלכה לעבודה בתקווה שתושאר במקום עבודתה ולא תישלח.

אחי הלך לבית החרושת לקפה. כשהגיע מר קובילה, ניגש אלי יעקב. "אדוני המנהל", הוא אמר. "האם אני יכול להביא את אחי ואת אמי לכאן? אני אסתיר אותם בחלק האחורי בין שקי התבואה. אתה יודע שעומדת להתחיל אקציה הבוקר. אני רוצה להציל את חייהם. רק שני אנשים".

המנהל הסב את פניו, עיניו שקועות בעבודתו. "זה מסוכן לך ולי", הוא אמר ליעקב. "הם יכולים לבוא לכאן ולמצוא אותם". יעקב נשאר לעמוד שם, מביט במר קובילה. אחרי דקה הוא פנה ליעקב, "בסדר, רק אחיך".

אמי ואני חיכינו ברחוב מעבר לפינה. יעקב בא אלינו ואמר שאני יכול לבוא. הוא אמר לאמי: "לכי את לחלק האחורי של בית החרושת. אני אפתח את הדלת ואכניס אותך".

בתוך בית החרושת הזיו יעקב את השורה האחרונה של השקים שליד הקיר. אף אחד לא יוכל לראות אותנו יושבים שם, בגלל ריבוי שקי הגרעינים שהיו מלפנים. ישבנו שעות בחשיכה, פוחדים שנתגלה. בערך בשעה 11 בבוקר שמענו צעדים של מגפיים כבדים כמו אלה שנועלים אנשי המשטרה הגרמנית והאוקראינית. אחר כך שמענו צעקות של נשים ושל ילדים. ידענו שהאקציה התחילה.

הם גררו אנשים מבתיהם בכל רחבי העיר. הם לא חמלו על איש. הכול היה מתוכנן לכלול את כל העיר. בכוחות משטרה של כמה מאות איש, עברו הגרמנים בשיטתיות בכל בית בעיר. הם העלו כל מי שנתפס על משאיות, הסיעו אותם לתחנת הרכבת, שם הועמסו על קרונות משא ושולחו למחנה המוות בלז'ין בצפון פולין. מאוחר יותר נודע לנו על כך. רוב המבוגרים והחולים מתו לפני הגיעם למחנה.

אל קצה המחסן הגיעה קרן אור דרך החלון המכוסה. עיניי התרגלו לחשיכה, ויכולתי לראות את אמי לפניי. היא ישבה, עיניה עצומות ודמעות זולגות על פניה. היא לא ניסתה למחות את עיניה. הדמעות המשיכו להתגלגל מטה. היא ידעה שאביה ואחיותיה, המשפחה היחידה שהייתה לה, יאבדו. לא זזתי, רק הבטתי בה, ואפילו בגיל ארבע-עשרה ידעתי גם אני שזה הסוף.

הייתי נפחד, לא ידעתי למה לצפות. הייתי בטוח שהגרמנים יבואו לבית

החרושת ויגררו אותנו לרחוב עם האחרים. דאגתי לאחותי ולשאר המשפחה שנתרה מאחור, במיוחד לסבי שנשאר בכיתנו. בסופו של דבר נרדמתי, כשאני נשען על שקי הגרעינים.

ישבנו בשקט גמור ובלי לזוז עד 5 אחר הצהריים, כשהגיע מר קובילה לסגור את בית החרושת. יעקב ועובד יהודי, מר לֶנְדֶּסְמָן, נשארו. מר לנדסמן היה הבעלים הקודמים של החנות. הם באו למחסן כדי להצטרף אלינו ללילה. יעקב היה חינוד וחרד; הוא היה האחראי על משפחתנו. הוא לחש: "אנחנו עומדים לבנות בונקר מאחורי שקי התבואה".

בערך ב-10 בלילה, כשעזבו הגרמנים את הרחובות, החלו יעקב ומר לנדסמן לעבוד. הם הזיזו שקים של תבואה עד לרצפה, אזור של כ-1x2 מטרים. אחר כך הניחו במאוזן לוחות עץ כ"תקרה" מעל לאזור, ולבסוף הציבו שלוש שכבות של שקי חיטה על גבי העץ.

אמי ואני ישבנו בפנים. היינו מוגנים מכל הצדדים בשקים של חיטה. ישנו כל הלילה. ביום המחרת שמענו שוב את צעדי הגרמנים, ושוב את צעקות האנשים, שהתחמקו מהציידים ביום הקודם, רק כדי להיתפס ביום שאחריו.

בבוקר היום השלישי של האקציה, לאחר פתיחת בית החרושת, נכנסו לתוכו שני גרמנים. שמענו את קולותיהם. הם שאלו את מר קובילה: "האם יש יהודים כאן?"

מר קובילה ענה: "יש לנו שני יהודים העובדים ליד המכונה לקליית הקפה. רק הם יודעים להפעיל את המכונה הזו".

אחי ומר לנדסמן המשיכו לטפל במכונות. אז פתחו הגרמנים את הדלת למחסן שבו היינו. הם עלו על שקי הגרעינים. שמענו אותם שואלים: "האם מישו מסתתר כאן?"

מר קובילה ענה בקול: "לא".

הייתי מבוהל ובטוח שנתגלה, אך לאחר מספר דילוגים מעל הרבה שקים לידנו, הם עזבו.

לאחר שהלכו התיישב מר קובילה על כיסאו, חינוד מאוד. יעקב ניגש אליו והגיש לו מים קרים. מר קובילה היה בהלם. הוא ידע שחייו היו בסכנה, אם היו מוצאים אותנו.

המצוד נמשך ארבעה ימים. במשך זמן זה אכלנו לחם, פירות ושתינו מים שהורדו אלינו בידי אחי. כל בוקר היה יעקב מזיז מספר שקים של גרעינים

ומסתכל עלינו למטה, בעודנו שוככים על רצפה מכוסה בשקי גרעינים ריקים. הוא ידע שהיינו רעבים ואז חתך מספר חתיכות לחם ושם עליהן חמאה. הוא לקח מספר תפוחים, שם אותם בתיק וזרק לנו. אחר כך לקח כד של מים והוריד לנו כחבל.

בבוקר יום שלישי עזבנו את בית החרושת והלכנו הביתה. ידענו שלעת עתה נגמרה האקציה, כי יעקב ראה את הגרמנים עוזבים, ואת היהודים מתהלכים ברחובות.

כשחזרנו הביתה, מצאנו את הדלתות שלנו שבורות, חפצים רבים שהיו בבית נעלמו, אבל החשוב מכול היה שסבי נעלם, ורוב שכנינו בבניין לא היו עוד. אחותי קלרה ניצלה בעבודתה ובאה הביתה.

ביום המחרת הלכתי לבית דודתי. חשבתי שאולי ניצלו מהמצוד ע"י הסתתרות במקום כלשהו. מצאתי את בנות דודתי, גניה והלן, ואת דודי חיים. האחיות בכו בלא מעצורים, בעוד דודי עומד ומביט בהן בהלם.

שתי דודתי סלה וליפציה, נלקחו. סלה הייתה שברירית, בת 47. מאז נישואיה בגיל 18, הקדישה סלה את כל זמנה למשפחתה. לפני המלחמה היה בעלה, חיים פֶּק, בעמדה גבוהה בבתי הזיקוק של גליציה. הוא פרנס את משפחתו היטב, ושתי בנות דודתי למדו בגימנזיום. גניה, בת 25, הייתה מנהלת חשבונות, והלן בת ה-20, למדה בבית ספר לרפואה כלבוב.

אחותה של אמי, ליפציה, הייתה בת 35, רוה, קטנה, מעודנת ויפה מאוד. היא הייתה נשואה רק שנתיים לחיים לֶנְג, שמת לאחר שהוכה בידי אוקראינים, בזמן הפוגרום שהיה לאחר שהגיעו הגרמנים ביולי 1941. לפני המלחמה ניהלה ליפציה את חנות השוקולד עם אמי וגרה אתנו. דודה ליפציה הייתה אמי השנייה. הואיל ולא היו לה ילדים, הייתי חשוב לה מאוד. תמיד הייתה נותנת לי את השוקולדים הטובים ביותר שבחנות, ולא סירבה לי דבר מעולם.

סבי נָתָן, אביה של אמי, היה נמוך, רוה ומזוקן. הוא גר עם דודתי סלה, ותמיד חבש כיפה שחורה מקטיפה. הוא היה בן 76, ואת רוב זמנו בילה בקריאה בתנ"ך.

כל השלושה נלקחו באקציה של אוגוסט 1942. ידענו שהגרמנים לא יכלו לעשות איתם דבר, מלבד להרוג אותם, אולם לא יכולנו לומר "קדיש" עליהם, כי לא היינו בטוחים. איך מתאבל אדם במצב כזה? לא היו לויות, לא קברים ולא מצבות.

אחי שמעון גר עם משפחתו בסְטֵרִי, עיר במרחק של 18 ק"מ מדרוהוביץ'. שמעון היה רק בן 30. הוא היה גבוה ורוזה, בעל שער מתולתל ושפם צר. בפעם האחרונה ששמענו ממנו, הוא עבד במאפייה. אשתו, יפה מאוד, הייתה בת 31, ועבדה בכית כתופרת, כדי להשלים את משכורתו של שמעון. היה להם ילד בן חמש שנים, ששמו היה יצחק, על שם אבי, וכן ילדה בת שנתיים. כאשר גילינו שהם נלקחו, היינו בהלם ובכינו ימים רבים.

כאב לי לקבל את אובדן משפחתנו הקרובה, וקשה היה לי לתפוס שלא אראה אותם שוב לעולם, לא אבקר אותם, אדבר אתם, או אכלה זמנים מאושרים ביחד אתם, כפי שנהגנו. אחי שמעון, אשתו והילדים העסיקו את מחשבותיי זמן רב. הם היו משפחה כל כך יפה.

בבניין מגורינו, כל בני משפחת פיינגולד הלכו. שכננו, מר רוזנברג, חזר מבית החרושת ומצא כי אשתו והילדים נעלמו. רוב הנשים והילדים נלקחו מהבניין שלנו. רק מספר אנשים עובדים נותרו.

משפחתנו הייתה היחידה שנותרה בשלמותה בבניין, ואחת המעטות בעיר. במחנה העבודה שלי נשארו כולם בחיים. הגרמנים לקחו תחילה את העובדים לתחנת הרכבת, אבל אחר כך שחררו אותם, כי הקצין הגרמני התערב; הוא רצה שבית החרושת ייצר, לעת עתה, עוד מוצרים עבור הגרמנים. כל אחד במחנה איבד הרבה בני משפחה, כולל מר בנדר, המשגיח שלנו, שאיבד את אשתו ושני ילדיו הקטנים.

ביום המחרת חזרתי לשולחן הגדול לעשיית מברשות, אך זה כבר לא היה אותו הדבר. פני האנשים נראו שונים. עיניהם היו עצובות, נפוחות, ללא רגש. נראה היה שאיש לא שם לב ליושב לצדו.

לא ייצרתי כל מברשות אותו יום, כי אף אחד לא הכין חומרים. רוב האנשים בכו והיו מכונסים בתוך עצמם. כמו כן הרגשנו בחסרוננו של אדם אחד מהמחנה – מר ישראל. הוא היה כבן 50, נמוך, בעל זקן קטן ופנים מחייכות. תפקידו היה לשבת על שרפרף גבוה, ולסרק ביד את השער הגולמי. כאשר חזרו כולם מתחנת הרכבת הוא אבד איכשהו ונלקח.

מר בנדר, המשגיח שלנו, ישב על שרפרף בפינת בית החרושת, ללא תנועה. החלטתי לא לשאול אף אחד שאלות. כל אחד מאתנו התאבל על משפחתו לבדו. אנשים היו עוזבים את אזור העבודה, הולכים למסדרון ובוכים ללא מעצורים. אז היו חוזרים ומנסים קצת לעבוד.

הגטו

אוקטובר 1942

לאחר האקציה הראשונה, הייתה משפחתנו שבורה, במיוחד אימא שלי. היא הייתה קרובה מאוד לשתי אחיותיה.

המשפחות בבניין שלנו התפרקו, כל הילדים ורוב הנשים נלקחו. ראיתי את מר רוזנברג ומר לֶנֶג הולכים לעבודה כל בוקר. המשפחות שלהם נעלמו. הדירות היו ריקות, אנשים קשישים ומשפחות לא היו קיימים עוד. 40 אחוז של אוכלוסיית דרוהוביץ' נותרה. אלה היו גברים צעירים ונשים שעבדו, מלבד כמה יוצאים מן הכלל, כמו אמי, שהייתה בת מזל להסתתר ולא להתגלות.

נהגתי לשבת בחוץ, במרפסת בשעות הערב המוקדמות, ולחכות שהאחרים יצאו, אך לא יצא איש. שמרתי על המנהגים הישנים מספר ימים. היכיתי שהבנות והבנים שבבניין יצאו, ייפגשו בחצר וידברו עד שעת לילה. אבל חבריי לא היו שם יותר. החלונות נותרו חשוכים, לא דלוקים. לאחר מספר ערבים בחוץ נשארת בבית.

ערב אחד בתחילת אוקטובר, באו יעקב וקלרה הביתה מהעבודה, ואני – ממחנה העבודה. כאשר אכלנו, סיפר לנו יעקב: "עברתי ליד היודנרט וראיתי מודעה שעלינו לעבור מכאן".

כולנו הפסקנו לאכול ובהינו ביעקב. איך יכול היה להגיד דבר כזה בשלווה כזו? תהיתי. "לאן אנחנו עומדים לעבור?" שאלתי אותו.

"הם אומרים שעל כל היהודים לעבור לאזור המכונה 'לֶאָן', ענה. ידעתי

שהיה זה הרובע היהודי הישן, בו היו ממוקמים בית המטבחים, בית הקברות הישן ובית הכנסת הגדול הישן.

"אבל איך אנחנו יכולים פשוט לעזוב את הבית שלנו?" שאלתי. "יש לנו כל כך הרבה דברים יפים כאן. האם נוכל לקחת את כל הדברים האלה אתנו?" יעקב משך בכתפיו והמשיך לאכול. "אני הולך מחר לחפש מקום לעבור אליו", הוא אמר. "יש לנו רק שבועיים לפנות את הדירה הזו".

מספר ימים מאוחר יותר סיפר לנו יעקב, שמצא דירה בגטו. היו בה שני חדרי שינה ומטבח. "היה לי מזל שמצאתי את הדירה הזו עם שתי משפחות אחרות", הוא סיפר לנו. "הייתי צריך לשלם 500 זלוטי לאנשים כדי שיכניסו אותנו. בסך הכול נהיה תשעה אנשים".

ראיתי שאמי מוטרדת. "לאן ניקח את החפצים שלנו, כל הכלים והרהיטים שלנו?" היא שאלה.

יעקב ענה לה בסבלנות: "אימא, תשכחי את הרהיטים ואת הכלים. יש לנו מקום רק לשתי מיטות, לשולחן ולמצעים. ניקח כמה כלים וסירים לבישול, זה הכול".

בתוך ימים ארזנו מספר דברים, כולל שתי מיטות ושולחן. יעקב שכר איכר עם עגלה, שהעביר אותנו לגטו. השארנו מאחורינו את רוב מטלטלנו. לקראת סוף חודש אוקטובר נותרו בדרוהוביץ' רק 7,000 יהודים. הכול עברו לגטו.

אלה שעבדו במחנות העבודה ישנו כעת במחנות. בנות דודתי, גניה והלן, נשארו במחנה הרווקה, ואני ישנתי במרתף של בתי המלאכה העירוניים. קלרה ויעקב, שהיו להם אישורים לעבוד מחוץ לגטו, ישנו בדירה. אמי, שלא עבדה, נשארה כל הזמן בגטו.

הקירות והדלתות השבורים בגטו, היוו תזכורת להתקפות התכופות של המשטרה הגרמנית והאוקראינית. לכלוך וריחות דוחים מילאו את הרחובות. אפילו בית הכנסת הגדול נהרס. בפנים, נעלמה התיבה, וכן הספסלים עליהם נהגתי לשבת כשבאתי לתפילות עם אבי.

רחובות הגטו היו ריקים בדרך כלל במשך היום, כי רוב הנותרים עבדו, והאחרים נשארו בבתים. לגטו לא היו קירות או שערים, כי היהודים ידעו היכן הם אמורים להיות ולהסתובב, והגרמנים ידעו שהיהודים לא יכולים להתרחק מבלי להיתפס.

ביקרתי בגטו לעתים קרובות לאחר העבודה, כי היה לי צורך לשמור על קשר עם משפחתי. בדרך כלל הייתי מסיר את הסרט הלבן, קופץ מעל הגדר האחורית והולך לביתה החדש של משפחתי. הרגשתי בטוח יותר עם בני משפחתי, וגם הם רצו לראותני לעתים תכופות, למרות הסיכון שאתפס ואיירה.

לדירה בגטו היו קירות עירומים. במטבח היו כיור ומים זורמים קרים, תנור גז וארון קיר. הארון היה הפתעה, כי בדירות בדרוהוביץ' לא היו ארונות קיר. בגדים ודברים אחרים נשמרו בארונות או בארונות ניידים עשויים עץ. שמת לי לב לארון זה מיד, ומיהרתי לספר עליו ליעקב. הארון היה ברוחב של כמטר, וגם עומקו היה כמטר אחד. הבנו שהוא יכול להיות מוסווה ולשמש מקום מחבוא טוב.

שכרנו נגר שעשה לוח מעץ עם הרבה ווים, שיתאים בדיוק לארון. על המתלה הזה תלינו את בגדינו: שמלות, כותונות, מכנסיים, חולצות וחצאיות. אפשר היה לדחוף את המתלה כך שאמי תוכל להיכנס ולהסתתר. לאחר שהייתה בפנים, דחפנו את המתלה בחזרה עד כמה שניתן. הוא יצר דופן אחורית מדומה לארון, ואף אחד לא יכול היה לדעת שאמי מסתתרת שם.

ארון זה נתן לנו ביטחון מסוים במצבים שבהם גרמנים היו באים במפתיע לגטו להוציא אנשים, אבל היה לו שימוש מיוחד עבור אמי.

כל יום, לפני שעזב יעקב לעבודה, הוא הכניס את אימא לארון למשך כל היום. וכל ערב, כאשר בא הביתה, הוא הוציא אותה ללילה. שגרה זו נמשכה מתחילת אוקטובר עד מרץ. אמי ישבה בארון במשך ימים אינסופיים, מקשיבה למה שקורה סביבה. לעתים קרובות נכנסו הציידים לבניין, שברו דלתות ובזזו דירות, בחפשים אחר יהודים.

יום אחד שמעה אמי בכי של אישה צעירה, בדירה שמעלינו. היא ותינוקה בן השנה, נגדרו במורד המדרגות לחצר. אז שמעה אמי שתי יריות, והכול נעשה שקט. הם נרצחו ע"י איש גסטפו גרמני. אמי הכירה את האישה היטב. היא הייתה צעירה ויפה, אשתו של עורך-דין ידוע.

בזמן שישבה בארון החשוך, הקשיבה אמי לרחוב מתחת. ביום אחר שמעה נער צעיר בוכה כאשר רץ אחרי אביו. "אל תקחו את אבי!", הוא צעק, "אל תקחו את אבי!"

בזמנים בהם הרגישה אמי שהגרמנים לא ייכנסו לגטו, היא נשארה מחוץ לארון. יום אחד הסתכלה החוצה דרך החלון וראתה גרמנים מתקרבים לבניין

עם משאית מלאה בגדים ושאר חפצים אישיים. באותו יום לא חיפשו אנשים. הואיל והגרמנים תכננו לחסל את הגטו, הם נטלו את כל החפצים מראש. אמי שמה עליה את מעיל החורף הטוב ביותר שלה, כדי שלא ייקחו אותו יחד עם שאר החפצים שבחדר. היא לקחה חפצים נוספים בעלי ערך עבורה ושמה אותם במיטתה, כשהכול מכוסה בכיסוי מיטה. כשנכנסו הגרמנים לדירה, הם פתחו את המיטה ולקחו הכול. הם קרעו את הביטנה מהמעיל, בחפזם אחר דברי ערך, אבל הותירו אותה לבושה במעילה.

הקיר ברחוב קובלסקה שם נורו היהודים

יום היה הסופר והאמן בעל השם העולמי ברוננו שולץ. הוא נהרג בידי ס"ס גינטר. בערך בשעה 11 בבוקר, כשחזר יעקב מהמקום בו החביא אותנו, החלה האקציה. ליד בית החרושת לקפה של יעקב עמד ס"ס לנדאו עם אקדחו בידו. לנדאו צעק על יעקב: "אתה, יהודי מלוכלך ורוחה!" וכיוון את אקדחו כלפי יעקב. יעקב, שחשש לחייו, התחנן שלא יירה, בהצביעו על בית החרושת לקפה שאליו הלך. ס"ס לנדאו הביט ביעקב, "לך קדימה, מהר", הוא הורה, "למזלך אני אוהב קפה".

האקציה השנייה נמשכה שבעה ימים. הפעם רצו הגרמנים להיות בטוחים שהם תפסו את רוב היהודים. הם הרגו עשרות ברחובות, במיוחד מול הקיר של רחוב קובלסקה, מול בית החרושת לקפה, בו נשאר יעקב כל שבעת ימי האקציה. אחי התבונן בכהלה באנשי גסטפו גוררים יהודים, ההולכים לעבודתם או שבים ממנה, דוחפים אותם לקיר ויורים בהם. יעקב ראה אדם שהכיר — נגר במקצועו. הצייד ביקש ממנו להניח את כלי עבודתו, ואז ירה בו בראשו, כנגד הקיר.

במחסן שבו החביא אותנו יעקב מצאנו חדר אחורי, שבו נשארנו כמשך היום. החדר היה ללא חלונות, וקופסאות קפה אוכסנו שם. ישבנו ארבעתנו על הספסל, ובלילה ישנו בפנית המחסן על הרצפה.

כמשך שבעת ימי האקציה לא נראו הגויים ברחובות. הם נשארו בבתים. שמענו רק את אנשי הס"ס הגרמנים ושוטרים אוקראינים צועדים. הם ניסו לפתוח את דלתות המחסן אבל התייאשו בגלל המנעולים הגדולים. גם העובדה שהמחסן היה רחוק מהגטו עשתה את מקום המחבוא בטוח יותר. הגרמנים שמו את חסרי המזל שקיבצו על משאיות, והסיעו אותם מיד לגיא ברזניצה. שם נורו ונקברו בקברי אחים. ביום השביעי באה אחותי קלרה, שהייתה מודאגת מאוד בקשר לגורלנו, למחסן. היא דפקה על החלון, כשהיא מחפשת אותנו. כשראינו את קלרה הבנו שהאקציה הסתיימה. המשטרה הגרמנית והאוקראינית לא היו ברחובות. גויים הסתובבו, והחיים נעשו שוב נורמליים.

מעט אחרי כן בא יעקב ופתח את הדלתות, ואז חזרנו לדירתנו בגטו. מצאנו שהדירה נכזזה, הדלת הקדמית שבורה ודודי חיים נעלם. חיים נשאר בדירת הגטו שלנו מוחבא בארון, אבל מפני שסבל מאסטמה, לא יכול היה בלי אוויר ועזב את הארון. הציידים חזרו יום יום לגטו, הם מצאו את דוד חיים ולקחו אותו. כשהלכנו בגטו, לאחר מכן, היה ברור שרוב היהודים נלקחו משם. רק כאלפיים יהודים נותרו בחיים.

האקציה השנייה

נובמבר 1942

שוב הגיע הבלתי נמנע. באמצע נובמבר, כאשר כל היהודים היו בגטו, החליטו הגרמנים שהגיע הזמן למצוד שני של יהודים. האקציה השנייה החלה ב-19 בנובמבר, 1942, וכונתה "יום חמישי העקוב מדם".

בלילה שלפני כן נשארתי בגטו, כי היו שמועות שהאקציה השנייה תחל ביום המחרת. קמנו מוקדם. אחי יעקב לא ביקש מהמעסיק האוקראיני להסתיר אותנו בפעם הזו, כי היה ברור שאחרי שניצלנו בנס באקציה הראשונה, לא ימצא חן בעיני מר קובילה ביקור חוזר שלנו בבית החרושת לקליית קפה.

ליעקב הייתה תכנית אחרת. הוא ידע שאמי לא תהיה בטוחה בגטו, וכן לא רצה שאהיה נתון לחסדיהם של ציידים אדם, כשאני בבתי המלאכה העירוניים. לכן, בלא ידיעת מר קובילה, השיג יעקב מפתחות של המחסן של בית החרושת לקפה, בעברה השני של העיר, ולקח אותנו לשם. לקחנו אתנו שניים ממשפחת מר לנדסמן, החבר לעבודה של יעקב. יעקב נתן לנו לחם, מים ופירות ונעל אותנו בפנים במנעולים גדולים, כדי למנוע מהגרמנים לשבור אותם.

אחותי קלרה החליטה ללכת לעבודתה. במקום זה הרגישה בטוחה, כי שם ניצלה באקציה הראשונה.

בינתיים החליט כל כוח המשטרה הגרמנית והאוקראינית להשתכר לפני כניסתו לגטו ולהסתובב בכל רחבי העיר. הגסטפו, ובתוכם ס"ס גינטר, נעשו אכזריים במיוחד. הם היו הורגים כל יהודי שמצאו ברחובות. בין ההרוגים אותו

אני רוצה ללכת לשם".

פניה של קלרה היו מלאי כאב. "אני צעירה, אימא. אני רוצה לחיות, להתחתן וללדת ילדים. אנחנו עומדים למות כאן". היא הרימה את קולה, "הגטו יחוסל בקרוב, את לא רואה?" קלרה לא ביקשה, היא אמרה לאמי שהיא הולכת. פני אמי הביעו מבוכה. "בואי נישאר יחד, קלרה, יקירתי. מה שיקרה לכולנו יקרה גם לך. אנשים אלה הם זרים; את צריכה להיות אתנו".

"אני חייבת ללכת", התעקשה קלרה, "אני לא יכולה לשאת זאת עוד". אמי הביטה, אובדת עצות, "אני לא יודעת, כאמת, מה אנחנו עומדים לעשות. אולי את צודקת. אולי את תישארי בחיים ביער".

הבנתי את קלרה. הייתה לה הזדמנות, אשר לנו לא הייתה באותו זמן. היינו כבולים לגטו ולמחנה, ולא היה לנו מקום להסתתר. קלרה חשה שיש לה סיכוי; היא רצתה לחיות ולהיות עם החבר שלה.

קלרה ישבה על המיטה עם אמי, ויעקב ישב לצדה. יעקב שאל אותה על הבונקר שביער, אבל היא לא ידעה עליו הרבה. היא סמכה על האחרים שכבר היו שם, וכטחה בהם.

אותו ערב הייתה הפעם האחרונה בה ראיתי את קלרה. הייתי חייב לחזור למחנה העבודה באותו לילה. אמי סיפרה לי, שכאשר עזבה קלרה למחרת בבוקר לעבודה, היא לקחה אתה מעט חפצים אישיים. לאחר העבודה הלכו קלרה וחברה ליער.

לא שמענו ממנה דבר וגם לא ציפינו לשמוע, כי היא שהתה עמוק ביער, בלא יכולת להתקשר אתנו. במוכך מסוים, היינו שמחים עבורה. כולנו קיוונו שהיא מצאה דרך לשרוד, כי לנו לא היה מקום להסתתר בו לזמן ארוך. ערב אחד בסוף ינואר, הגיע לביתנו בריצה אדם שיעקב הכיר. "יעקב", הוא קרא, "זה עתה ראיתי את אחותך על משאית צועקת לי, כשהלכתי ברחוב סמבורסקה. תשיג את יעקב מאייר!", היא צעקה, 'הגרמנים לוקחים אותנו!'

ידענו שהגרמנים לוקחים את היהודים שהם מצאו ביער ובכל מקום מחוץ לגטו, לגיא ברוניצה, חמישה ק"מ מהעיר. המשאית עליה הייתה קלרה, נסעה בכיוון של ברוניצה.

יעקב רץ מיד כדי לראות אנשים, לנסות למצוא אותה בכלא. "אם לקחו אותה לכלא", הוא אמר לנו, "אני מכיר אנשים ביוזנרט וכמה גרמנים, אולי אוכל להציל אותה, אם רק אמצא אותה בכלא".

אחותי קלרה

תחילת דצמבר, 1942

היינו מיואשים; לא היה מקום להתחבא. הרגשנו כריי-מזל על שנותרנו בחיים עד עכשיו, אבל ידענו שגורלנו נחרץ. במהרה תהיה אקציה נוספת, ובכל יום עשוי הגטו להתחסל.

אחותי קלרה הייתה בת 26. היה לה שער שחור, עיניים שחורות, תווי פנים יפים, לחיים אדומות ועור חלק. קלרה הייתה נמרצת ומלאת חיים. היא רצתה לחיות, ותכננה נישואין וילדים.

היא עבדה כמשתלת הצמחים וישנה בבית. בזמן העבודה שמה לב שמספר אנשים עזבו את המחנה, קרוב לוודאי למקומות מחבוא. קלרה עבדה עם אדם ככך שלושים, אותו הכירה כשנה ושמה לב אליו. הוא היה גבוה ונאה, קצב כמקצועו, בעל פנים טובים. ראיתי בהם זוג מושלם. קלרה וחברה דיברו לעתים קרובות על כריחה עם אנשים נוספים, כדי להסתתר ביער.

יום אחד ניגשה קלרה לאמי לאחר העבודה. קלרה הייתה רק בת 10 כשהתחתנה אמי עם אבי, כך שאמי ממש גידלה אותה. קלרה הייתה קרובה מאוד לאמי, כיכרה אותה ואהבה אותה. היא ידעה שאמי תבין אותה.

באותו יום אחר הצהריים, כאשר ישבה עם אמי, היו פני קלרה חיוורים, מודאגים ומתוחים. הבנתי שהיה לה דבר חשוב מאוד להגיד לאמי.

כשהתקרבת, שמעתי את קלרה אומרת: "אני בוטחת באנשים אלה, אימא. אנחנו עשרה. הם בנו בונקר ביער ורוצים לקחת אותי אתם. החבר שלי הולך וגם

אבל לקלרה לא היה סיכוי. נאמר ליעקב שהגרמנים גילו את הבונקר ביער, ולקחו את קלרה ואת האחרים היישר אל ברוניצה, שם נורו בעמק. היינו שבורים אחרי אובדן קלרה. היא הימרה והפסידה. אבל היה לה רעיון נכון, כי אותו זמן כדאי היה יותר להיות ביער מאשר להישאר בגטו.

יאוש

דצמבר 1942

גורל הגטו נחרץ. בזמן שעבדתי במחנה, דאגתי לאמי ולאחי שעדיין גרו שם. יהודים רבים כבר עזבו את הגטו — כדי להסתתר במקום כלשהו, או כדי לעבוד במחנות העבודה, או כדי לרוץ לתוך היער על מנת להימלט מהמצוד הסופי.

באחת מהליכותי לגטו, סיפר לי יעקב על מקום מחבוא אפשרי. עבור סכום כסף, מוכן גוי שבבעלותו בית ליד מחנה העבודה, להרשות למשפחתנו להסתתר במרתף. החלטתי לכרוק את הבעלים הגוי ואת מקום המחבוא. ביום המחרת, לאחר העבודה, הלכתי לביתו. כאשר פתח את הדלת בזהירות, סיפרתי לו מי אני ובשביל מה באתי. הוא לקח אותי לחדר האחורי, פתח דלת נסתרת, וכיוון אותי לרדת במדרגות. "ישנם כבר שלושה אנשים כאן", אמר לי. כשירדתי מספר מדרגות, אפף אותי חושך. אור חיוור הגיע מחלון קטן שמעל הקרקע. הבעלים ערם אבנים בחוץ כנגד החלון כדי להסתיר אותו. ירדתי לתוך האפלה ולתוך ריח ארמה לחה. יכולתי לראות את האנשים שוכבים במרכז המרתף. זה היה ממש חלל לזחילה, בגובה של פחות ממטר. אף אחד לא יכול היה לשבת או ללכת. הארמה הייתה לחה וקרה. הבעלים סגר את הדלת הנסתרת מאחוריי ואני חשתי לכוד ומבוהל. שכבתי שם במעילי על הקרקע הקפואה. בפינה היה סיר לעשיית צרכים. היו מספר פרוסות לחם וכד מים על גבי מטלית על הקרקע.

הייתי נסער. אין אפשרות לחיות כאן, חשבתי. אני חייב לצאת מכאן. לא נצליח לשרוד פה לאורך זמן. לא, זה בלתי אפשרי, חשבתי. הצטערתי על שלושת האנשים ששכבו במרתף. הם נראו תשושים וחולים. תהיתי כמה זמן יחזיקו מעמד בתנאים איומים שכאלה.

הייתי צריך לחכות לבוקר, עד שהבעלים יפתח עבורי את המרתף כדי שאוכל לצאת. חשתי הקלה גדולה בצאתי משם. ללכת זקוף, לראות אור יום ולנשום אוויר רענן. מיהרתי חזרה למחנה.

אותו לילה אמרתי ליעקב שמקום זה איננו בשבילנו, שלא נוכל לשרוד בו. השאלה הייתה, שוב, איפה נסתתר לפני שנילקח מכאן?

שבוע לאחר מכן הגיע יעקב במפתיע למחנה כלילה חשוך. "בו'יו, באתי לדבר אתך". ראיתי שהוא בחרדה. הוא בא ללא הסרט הלבן על זרועו והצטרך לקפוץ מעל הגדר כדי להיכנס למחנה. הוא מצא אותי באזור העבודה, שם ישבתי ודיברתי עם שאר העובדים, לפני לכתנו לישון במגורים הצפופים שבמרתף. כולם היו מופתעים בראותם את יעקב, כי הוא לא עבד שם.

יעקב לקח אותי לחדר האחורי, כך שיכולנו לדבר בפרטיות. "הייתי ביוזנרס היום", הוא הפסיק ולקח נשימה עמוקה, "והדיבורים הם שזה הסוף. הגטו יחוסל בזמן כלשהו בימים הקרובים. לאחר זאת, יחוסל גם המחנה הזה". יעקב הביט בי, במבט יציב בעיניו הכחולות.

"הקשב טוב, בו'יו, אנחנו חייבים להישאר ביחד". קולו היה תקיף. "מר רובין, העובד בקסרקטינים הגרמניים, מטפל באורוות הסוסים. פגשתי אותו אתמול בגטו והוא אמר לי שהוא יכול להחביא אותנו. אתה יודע שזה הסוף, ואין לנו שום מקום ללכת אליו. כאשר יחסלו את הגטו, הם יקחו את כולם ויהרסו את בתינו".

"אבל, יעקב, איך נחיה בקסרקטין? יש שם גרמנים על כל צעד ושעל". יעקב הנהן. "מר רובין אמר לי שיש עליית גג מעל האורוות ונוכל להישאר שם. הוא יעביד אוכל בשבילנו. כבר דיברתי על כך עם אימא. נעזוב מחרתיים, מוקדם מאוד בבוקר. בדרך זו נגיע לקסרקטינים לפני שהחיילים יתעוררו. הוא נתן לי את כל ההוראות. מחר כלילה תעזוב את המחנה ותגיע לדירה שלנו. אתה תלון שם במשך הלילה, כך שנוכל לעזוב ביחד כדי ללכת לקסרקטינים הגרמניים".

יעקב נשמע בטוח, וידעתי שהוא ודאי צודק לגבי התכנית. הוא רצה את

הטוב ביותר עבור כולנו — להציל אותנו.

בלילה הבא, כאשר באתי לגטו, מצאתי את אמי מכינה שלושה תרמילי גב, תרמיל לכל אחד מאתנו. יעקב ארגן פגישה עם מר רובין בחלק האחורי של הקסרקטין, לפני 6 בבוקר. הקסרקטינים היו מספר ק"מ מחוץ לעיר.

היה עדיין חושך כאשר התעוררנו. לבשנו את המעילים, נעלנו את הערדליים ועזבנו במהירות את הגטו. כעבור זמן קצר כבר הלכנו דרך שדות כדי שלא יבחינו בנו ברחובות. לאור הכוכבים היו השדות מכוסים שלג, הרחק ככל שיכולתי לראות. מאחורינו היו גגות הרעפים של דרוהוביץ', כולם לבנים. במספר בתים נראה אור בחלונות.

היה קור מקפיא והרוח הקרה כקרח נשבה בפניי. במספר מקומות היה השלג כה עמוק עד ששקעתי בו מעל לברכיי. היה קשה מאוד ללכת דרך השלג העמוק, במיוחד לאמי.

פתאום שמתי לב שערדל אחד חסר מעל רגלי הימנית. רציתי לחזור ולחפש אותו, אבל יעקב עצר בעדי. "לא, בו'יו, אנחנו לא יכולים לעצור. חייבים להמשיך". זה הציק לי, כי כף רגלי הייתה רטובה וחסרת תחושה מהקור.

הלכנו, או פילסנו את דרכנו בשלג, למעלה משעה. לפני שעלתה השמש הגענו לקסרקטינים המגודרים. ברגע שהגענו לשם, שמענו את קולו של מר רובין מאחורי הגדר. "איחרתם", הוא גער בנו, ואז ריכך את קולו, בראותו עד כמה מותשים היינו. "אבל זה עדיין בסדר. קיפצו מעל הגדר ורצו מיד לתוך האורוות שבה השארתי דלת פתוחה".

יעקב ואני עזרנו לאמי לעבור את הגדר, ואחר כך קפצנו אנחנו מעליה ורצנו לעבר האורוות, אחוזה אימה שמא חייל גרמני יראה אותנו. אני פחדתי להיות בין כל הסוסים, הנוחרים והרוקעים באורוות שלהם. הריח של האורוות היה בלתי נסבל — תערובת של הפרשות סוסים וריח מתוק של קש.

טיפסנו במהירות בסולם הגבוה שהוביל לעלייה. חשתי הקלה כשסוף סוף מצאתי את עצמי שם. חלצתי מיד את ערדלי הרטוב. אמי עזרה לי להוריד את מעילי וכיסתה אותי בשמיכה קטנה שנשאה בתרמילי הגב שלה.

הסתכלתי מסביבי. שישה אנשים נוספים שכבו על הקש המפוזר על הקרקע. הכרתי זוג צעיר אורתודוקסי. הוא היה מהיהודים המעטים בדרוהוביץ' שעדיין גידל זקן וחבש כיפה. אפילו הרבי הראשי גילח את זקנו, כדי שלא יתנכלו לו הפולנים והאוקראינים. הצעיר המזוקן לחש סמוך לאוזני: "עליכם להיות שקטים

לגמרי, כי יש חיילים גרמנים בכל החצר הזאת. כל קול יחרוץ את גורלנו מיד". תהיתי כמה זמן היו הוא והאחרים שם.

אמי הייתה מותשת ממסע הייסורים שלה. יעקב ואני עזרנו לה בשלג העמוק, אך היא לא הייתה חזקה. היא שכבה ונרדמה מיד. התבוננתי בה בשנתה על הקש וחשבתי, כמה משונה להיות כאן.

האיש הצעיר לחש לי והצביע: "אתה רואה, יש לחם ומים בפניה הזאת, ובצד השני יש לנו דלי לעשיית צרכים. מר רובין לוקח אותנו כל בוקר".

כאן יכולנו לשבת, לפחות, אך התקרה הייתה נמוכה מכדי לעמוד. אור יום חדר דרך חרכים בקירות העץ. הקור בעלייה היה מקפיא.

לאחר זמן מה דיבר אליי יעקב ברכות: "זה איננו מקום לשהות ארוכה. במוקדם או במאוחר הם יגלו אותנו כאשר מר רובין יילקח מעבודתו".

"אבל יעקב", לחשתי, "מה יש עוד באפשרותנו לעשות? אין לנו לאן ללכת. אולי יקרה נס והרוסים יבואו במהרה". ניסיתי לעודד את עצמי ואת יעקב. הוא רק הסתכל עליי בלי להוסיף דבר.

עברו שלושה ימים ושלושה לילות. שכבנו או ישבנו כל הזמן בלי לדבר. הקשר היחיד שלנו עם העולם החיצון היה מר רובין. הוא הסתכן כל יום והלך אל הגטו ואל היודנרט כדי לשמוע שמועות על גורל היהודים שנותרו בגטו. בערב הרביעי הודיע מר רובין: "לא יחסלו את הגטו עכשיו, עדיין לא. זה מה שסיפרו לי ביודנרט".

בשקט, אך בהרבה שמחה והקלה, חיבקתי את אמי ואת יעקב. "עכשיו אנחנו חייבים לחזור לגטו בלי שיבחינו בנו", לחש יעקב בצרידות, "אנחנו צריכים לחכות למחר מוקדם בבוקר. לקפוץ שוב מעל לגדר, וללכת דרך השדות כל עוד חשוך עדיין. לא נענוד את הסרטים הלבנים עד שנגיע לגטו.

וכך קמנו שוב בחשיכה ופילסנו לנו דרך בשדות מכוסי השלג אל הגטו. "זה היה הדבר הכי מטורף, לעשות מה שעשינו", אמר לי יעקב כשהלכנו בשלג העמוק. "היינו בדיוק בתוך גוב האריות!"

"תודה לאל שאיברתי רק ערדל", אמרתי.

הקשר

ינואר 1943

מדי פעם הייתה אמי מעזה לצאת לקנות מצרכי מכולת. הייתה חנות מכולת אחת קטנה בגטו, שנוהלה בידי מר קופפרברג. הוא נטל סיכון והחזיק אותה פתוחה במשך הימים שהמשרה הגרמנית לא הייתה בגטו. הוא גר מעל לחנות, ושיחד מספר קצינים שיגידו לו מתי בטוח להחזיק את חנותו פתוחה. חנותו של מר קופפרברג הייתה גם מקום מפגש, שבו היינו מגלים מה מתרחש בגטו שלנו ובעולם.

בוקר קר אחד צפה יעקב שיהיה יום שקט. הוא החליט להרשות לאימא להישאר מחוץ לארון, כדי שתוכל לקנות מצרכים בחנותו של מר קופפרברג ולהכין ארוחה. בסביבות הצהריים התלבשה אימא חם. לפני שעזבה את הדירה, הסתכלה אל הרחובות דרך החלון החצי קפוא, כדי להיות בטוחה שיש אנשים המתהלכים ברחוב, ואין גרמנים בו.

בזמן שחיכתה אמי שמר קופפרברג ישקול לה את הקמח, נכנסה גברת שוורץ. היא הייתה אישה בגובה בינוני, כבת 43, פנים כהים, שער מתולתל שחור ועיניים שחורות חודרות. היה לה קול גבוה ותמיד דיברה במרץ רב, עד שנעתקה נשימתה. משפחת שוורץ הייתה מורכבת מאם, אב, שתי בנות, רצייה, בת 21, ולוטקה, בת 19, ובן – אלוש, בן 15, שהיה בגילי. לפני שאילצו הגרמנים את כל היהודים להיכנס לגטו, הייתה משפחת שוורץ בבית בן קומה אחת, שהיה להם ברחוב בון־יסלֶבסקה מספר 59. לבית היו ארבעה חדרים, מרתף ועליית גג לאחסון.

מאחורי הבית היה מגרש גדול עם באר יבשה. השוורצים הפסיקו להשתמש בבאר כאשר צינורות המים ברחובות אפשרו למים להגיע לבתים, הודות להתקנת משאבות מים.

קרוב לביתם היה למשפחת שוורץ בית חרושת לנרות. למר שוורץ היו פועלים אחדים אשר ייצרו נרות, אותם סיפקו לכל רחבי פולין. מר שוורץ היה נמוך קומה, רזה, כהה עור, ודיבר בקול עדין. כשאשתו דיברה, שמר הוא על שתיקה. לגברת שוורץ הייתה שליטה על כל בני המשפחה, והיא אשר קיבלה את ההחלטות, במיוחד כשנגעו לנושאים חשובים.

גברת שוורץ הכירה את אמי עוד לפני המלחמה, וכך ניגשה אליה בחנות המכולת והן דיברו זמן מה. גברת שוורץ ידעה שתוכל לגלות לאמי את סודה הכמוס ביותר, בדבר מקום המחבוא של משפחתה.

גברת שוורץ ביקשה מאמי לצאת אתה החוצה. כאשר הייתה בטוחה שאף אחד אינו יכול לשמוע, היא שאלה את אמי את השאלה החשובה ביותר: "יש לך כסף כלשהו?"

"כן", השיבה אמי, "יש לי קצת".

גברת שוורץ המשיכה. "אם כך אני יכולה לדבר אתך, כי אנחנו יכולים לבנות בונקר בבית שלי, שבו גר עכשיו אוקראיני. כפי שאת רואה, גברת מאייר", גברת שוורץ הצביעה לעבר הרחוב, "זהו הסוף. הגרמנים והאוקראינים יבואו במהרה לקחת את כולנו מכאן, המעטים בינינו שנתירו לאחר שתי האקציות. אני חייבת לספר לך הכול מההתחלה", היא המשיכה.

"כל השנים עבר מר קצ'מרק בשבילנו. הוא אוקראיני הגון עם משפחה, והתייחסנו אליו יפה. כאשר הגיעו הגרמנים, נעשה מר קצ'מרק מנהל בית החרושת לנרות. בסופו של דבר הוא הסתיר את משפחתנו בבית החרושת בזמן האקציות ואחריהן. כאשר עברנו לגטו והבית שלנו התרוקן, אמר מר קצ'מרק לאיוון בוד לעבור לשם. איוון הוא אוקראיני צעיר העובד בבית החרושת לנרות, וכיוון שהוא גר בכפר שכן, יהיה לו הרבה יותר קרוב להגיע לעבודה".

"לפני שבועיים", גברת שוורץ הנמיכה את קולה ללחשה, "דיבר מר קצ'מרק עם איוון, ושאל אותו אם היה רוצה להחביא יהודים תמורת כסף. איוון אמר: 'בסדר, תמורת תשלום אעשה זאת'.

'אם כך', אמר קצ'מרק, 'ייבנה בונקר מתחת לבית זה, ואתה תגור כאן ותקנה אוכל עבור האנשים האלה'. איוון הסכים".

גברת שוורץ הפסיקה כדי לקחת נשימה. "והנה אנו כאן, גברת מאייר, עכשיו אנחנו צריכים מישהו שיארגן את העבודה, לשלם עבור בניית הבונקר וכן לשלם לאיוון עשרים דולרים מזהב עבור כל אחד מאתנו, כי לנו אין כסף. הואיל ואני היא זאת שמצאה את איוון ואת המקום לבנות בו את הבונקר, האחרים, ובכללם גם את, יצטרכו לשלם את הכסף עבור משפחתי וכן עבור עצמם".

אמי ידעה שמר שוורץ היה אדם שקט שלא הכיר אנשים רבים בעיר, ולא היה האדם המתאים לארגן את בניית הבונקר. מישהו יצטרך למצוא אדם לבנות את הבונקר ולרכוש את החומרים. היא הבינה מיד שיעקב הוא האדם המושלם לקשור את כל הדברים יחדיו. מעטים האנשים שיהיו מסוגלים לבצע משימה כזו, בנסיבות כאלה.

וכך הסכימה אמי מיד להצעתה של גברת שוורץ. היא אמרה לגברת שוורץ להביא את איוון לדירתנו כדי לשוחח על העסקה.

אותו ערב באתי לבקר את אמי ואת יעקב. אמי סיפרה לנו בהתלהבות על הפגישה הנהדרת שהייתה לה בחנותו של מר קופפרברג. "תארו לעצמכם", היא אמרה, "לעיתים רחוקות אני יוצאת החוצה, והנה, אני פוגשת את גברת שוורץ, המכירה גוי שיסתיר אותנו. זהו נס!"

היא המשיכה לחזור על המלה "נס". היא סיפרה לנו את כל הפרטים על השיחה שהייתה לה עם גברת שוורץ. "היא אומרת שתהיה לנו הגנה כפולה. יש לה ביטחון מוחלט במר קצ'מרק, שידריך את מר איוון בוד הצעיר איך לנהוג בהסתרת יהודים, ובאותו זמן יחשוב איוון פעמיים לפני שייקח את כספנו וינטוש אותנו, כי מר קצ'מרק יודע על העסקה".

חשתי דבר שלא הרגשתי שנים — ניצוץ קטן ומתפתח של תקווה. קולי היה נלהב: "יעקב, אני לא יכול להאמין שזו אמת. סוף סוף יש לנו את הסיכוי לו קיווינו. בוא ניתן לו את כל הכסף ונציל את עצמנו. זו האפשרות היחידה להציל את חיינו. אנחנו לא יודעים מה יכול לקרות, אבל כאן יש סיכוי כלשהו".

יעקב, ראשו מורכן, הסתכל נבוך. הוא לא ציפה שדבר מעין זה יתרחש. "בואו נפגוש את איוון ונראה מי הוא", הוא אמר, "ומה שחשוב יותר, אם אנחנו יכולים לבטוח בו". אז הביט בפניה הזורחים של אמי. "אימא, נהדר שפגשת את גברת שוורץ היום, זהו נס!" הוא הפסיק. "אבל הכול נשמע טוב מדי מכפי שאפשר להאמין. הרוסים נמצאים 2,000 ק"מ מכאן. מי יודע כמה זמן ייקח להם לשחרר אותנו. אנחנו חייבים לבנות בונקר לזמן ארוך".

אמי ניגשה אל יעקב. "יעקב", היא אמרה, "קח את היהלומים האלה והחלף אותם בדולרים". אמי החזיקה בכף ידה הפתוחה שני יהלומים שהיו לה שנים. היא טמנה אותם בין תפוחי אדמה לא מבושלים, בתוך תיק במטבח. "אנחנו ניתן כל דבר לאיוון אם יסתיר אותנו. אני בוטחת בגברת שוורץ, היא אומרת לנו את האמת. כואו ונעשה זאת".

הפגישה עם איוון

בערב שלמחרת הייתי מתוח מאוד ונרגש. שוב צריך הייתי לחזור לגטו, כי גברת שוורץ הביאה את איוון לפגישה עם אמי ועם יעקב. זה היה בצאת השבת.

החצר האחורית של מחנה העבודה שלי הייתה שוממת. בשעה 8 בערב לבשתי מעיל, צעיף וכובע, והלכתי במהירות דרך החצר. כל עובדי המחנה נחו באזור העבודה, לפני לכתם לאזור השינה במרתף. היה חשוך, ולא הייתה לי שום בעיה לקפוץ מעל לגדר הגבוהה.

הסרתי מעל זרועי את הסרט הלבן והלכתי לכיוון הרחוב. הרמתי את צווארון מעילי, שמתתי את ידיי בכיסיי, והלכתי לעבר הגטו. בהסתכלי לכל הכיוונים נוכחתי שאין איש ברחוב. גויים בדרך כלל לא התהלכו לאחר חשכה, כי היה מסוכן להיראות ברחובות. בפעם הזאת החלטתי ללכת דרך מרכז ה"ריינג" – כיכר העיר, עם המגדל הגבוה שלה הצופה על העיר. העצים והגגות היו מכוסים בשלג שֶנֶצֶץ בחשכה. חשבתי, כמה ברי מזל הם האנשים בבתים, היכולים לחיות בשלווה ואינם נמצאים תחת אימת מוות. הם אינם חוששים לחייהם, חשבתי. הילדים שלהם בטוחים, והמשפחות – ביחד. מחר הם ילכשו את בגדיהם הטובים וילכו לכנסיה.

קצב הליכתי גבר ככל שהתקרבתי לכיכר העיר. החלטתי להביט רק לפני ולנוע קדימה, כדי שלא איראה עצבני או חשוד. כשחציתי את כיכר העיר, יצאו מתוך סימטה שני שוטרים גרמניים. לבי הלם מהר יותר, אך המשכתי ללכת בקצב הרגיל שלי. הגרמנים הלכו לקראתי, הביטו בי, והמשיכו לדבר ולצחוק זה

עם זה, כשעברו אותי. המשכתי לכיוון הגטו, עכשיו בקצב מהיר יותר ובציפייה גדולה.

כשנכנסתי לבית רצתי במעלה המדרגות, פתחתי את הדלת, ומצאתי את גברת שוורץ ואדם צעיר עומדים במרכז החדר, מדברים עם אמי ועם יעקב. (שותפינו לדירה נשארו בחדרם, ולא שותפו בתכנית). ידעתי שהאיש הוא איוון בור. גברת שוורץ הייתה צריכה לשכנע את יעקב שניתן לתת אמון באיוון, ולדבר עם איוון על בניית בונקר מתחת לביתו עבור יותר כסף ממה שראה אי פעם בחייו.

כשהסתכלתי על איוון, הוא עשה רושם שאי אפשר לסמוך עליו. הוא היה צעיר מאוד, בשנות העשרים המוקדמות, עם עמידה אבירית, והבעת חיוך מעושה. הוא היה גבוה, רזה, כחול עיניים, בעל שער בלונדיני ושפם צר. במעיל העור הקצר שלו, ובמגפיו המבריקים, הוא נראה אוקראיני לאומני צעיר טיפוסי. אוקראינים אלה היו נלחמים למען עצמאות אוקראינה, והיו משתפי פעולה עם הגרמנים. טובת היהודים לא הייתה חשובה להם, כמוכן.

אך לאחר ששוחננו זמן-מה, הבנתי שיתכן שטעיתי לגבי אופיו של איוון וכוונותיו. ראיתי אותו כאדם צעיר, הרפתקן, בטוח בעצמו, שמתגרה בנאצים ובאותו זמן עושה הון. הוא רצה לקחת סיכונים. בעיניי הוא היה איש בעל אופי מורכב. הוא לא פעל כמי שאהב יהודים או שנא אותם. מעולם לא היה לי ברור מה היו המניעים האמיתיים שלו, כשקיבל על עצמו משימה מסוכנת מעין זו. יעקב הזכיר לו: "אתה יודע, איוון, העבודה תהיה רבה. אתה חייב להיות חזק. אתה חייב להיות איתנו כל זמן בניית הבונקר ואחר כך במשך שהייתנו בו".

איוון הרגיע אותו בחיוך, "אתה תראה שאני יכול לעבוד היטב אתכם". הוא נראה חסר פחד ובטוח מאוד.

גברת שוורץ המשיכה להתערב בידישי. "קצ'מרק שומר עליו, כך שאיוון לא יפנה לנו גב. הוא יפחד להסגיר אותנו לנאצים".

איוון הסתכל בגברת שוורץ וצחק. "אני יודע מה את אומרת. אני אטפל בעניינים, אל תדאגי".

יעקב הבין שזאת הזדמנות שאין להחמיצה. "עשינו עסק", אמר לאיוון. "אני אתן לך 8 מטבעות זהב, בשווי של 20 דולר כל אחד, עבור כולנו. עכשיו אנחנו הולכים למצוא אנשים נוספים שיש להם כסף". היינו צריכים כסף לקניית חומרים,

לשלם לבנאי, ומספיק כסף למזון למשך שהותנו בבונקר ששיערנו שתהיה ארוכה, עד שיגיעו הרוסים לדרוהוביץ'. לאחר הקרב על סטלינגרד ידענו שהצבא האדום יחזור. זה היה רק עניין של זמן.

איוון היה להוט להמשיך בתכנית. הוא ראה הזדמנות לא רק להיעשות עשיר אלא גם להרגיש חשוב. הוא ידע שחיי היהודים תלויים בו, וזה מצא חן בעיניו. פגישתנו עם איוון נמשכה חצי שעה. הוא עמד כל הזמן, מודע לעובדה שהוא נמצא בגטו. בסוף הפגישה אמר יעקב לאיוון, שהוא ימצא משהו שיוודע איך לבנות בונקר, יביא אותו לבית וייתן לו להכין תכנית.

איוון חבש את כובעו ואמר, "בוא מחר בלילה ונעשה תכנית של הבונקר". הוא נראה רגוע לחלוטין. קולו היה אופטימי וחסר פחד.

גברת שוורץ נשארה לדבר עם יעקב, מרגיעה אותו שוב לגבי איוון. במקום לחזור למחנה, נשארתי בבית למשך הלילה בגלל ההתרגשות. פתאום ראינו איזה שביב של תקווה, מוצא מן המצב הנורא שעמד לכלות אותנו. יעקב פנה אליי, "אני חושב שיש אדם בגטו שיכול לבנות את הבונקר. שמו אהרון שפיר. הוא נגר מצוין, ואני שומע שהוא בונה בונקרים. אני מכיר אותו עוד מילדותי, מחר בבוקר אחפש אותו וניקח אותו לבית של איוון".

"יעקב", אמרתי, "אני מתכוונן להיות כאן מחר בלילה. אני חייב לבוא אתך". הייתי רק בן חמש-עשרה אבל הייתי צריך להיות מעורב בבניית הבונקר. השתתפתי בכל מהלך.

אהרון הגאון

ינואר 1943

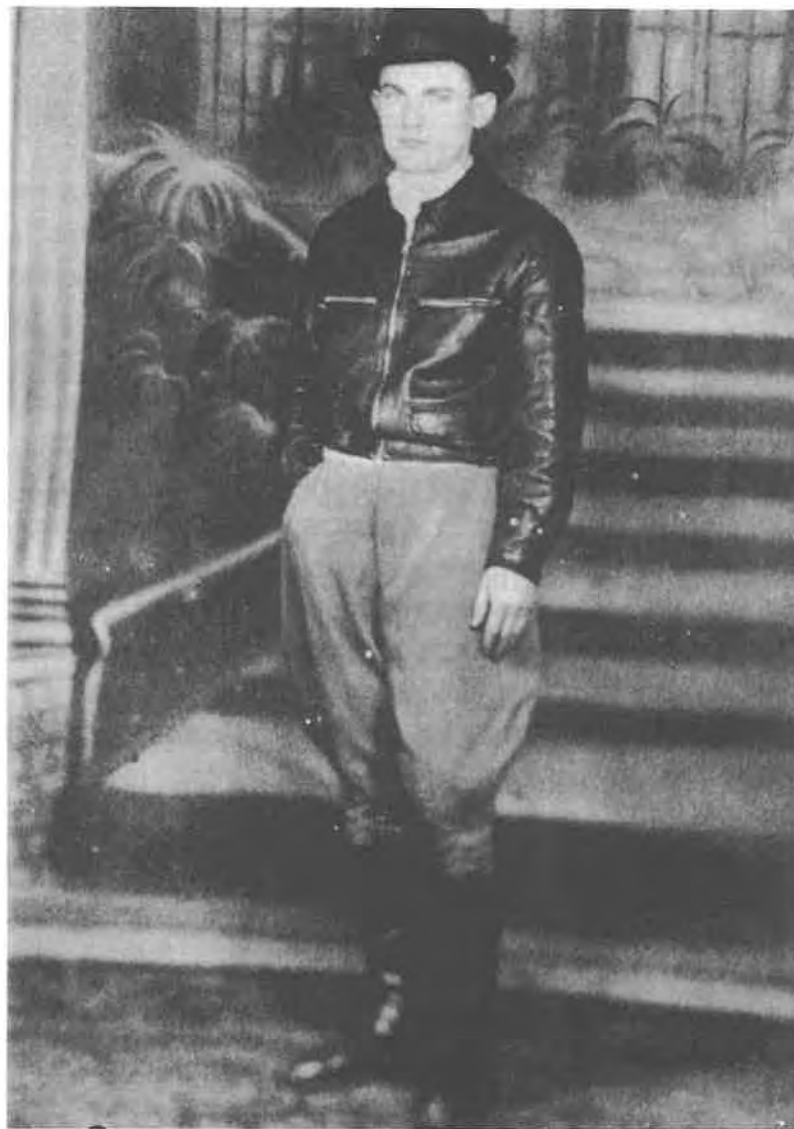
כל אותו לילה וביום המחרת, חשבתי על הבונקר. חיכיתי בקוצר רוח לראות את ביתו של איוון, לפגוש את אהרון שפירו ולהתחיל את בניית הבונקר. חזרתי למחנה מוקדם בבוקר. מיד אחרי העבודה הסרתי את הסרט שלי ומיהרתי לגטו. אמי ואני חיכינו כשעה עד שיעקב ואהרון הגיעו.

אהרון היה נמוך, שרירי ובעל ידיים גדולות. היו לו פנים מרובעים, שער שחור ועיניים שחורות בוערות. הוא היה כבן 30, יהודי שומר מצוות, נשוי ואב לילד בן שנתיים.

אהרון וארבעת אחיו בנו בונקר למשפחתם המורחבת הגדולה שמנתה כ־80 איש. אהרון ומשפחתו חיו שם עכשיו. בונקר זה נבנה בצורה גאונית תחת בית דירות בגטו. הבונקר היה אוטונומי, סיפר לנו אהרון. היו בו מים זורמים, אפילו מקלחת, והוא צויד במזון למשך שנה. היה בו פתח מילוט למערכת תעלות הביוב של העיר.

יעקב, אהרון ואני הסרנו את הסרטים והתקדמנו אל מחוץ לגטו, לכיוון ביתו של איוון. היינו אמורים לפגוש את איוון ברחוב בוֹיִסְלָבְסְקָה מספר 59, כשלושה ק"מ מהגטו.

יעקב הלך עם אהרון. אני הלכתי במרחק של בלוק מאחוריהם, כך שלא נעורר חשד כקבוצה. היה שלג גבוה על הקרקע, ואנו פסענו במהירות ברחובות החשוכים והקפואים. לפתע ראינו שני שוטרים צועדים לקראתנו. יעקב ואהרון

איוון בור ב־1943, בזמן שהסתיר את הקבוצה

פנו לתוך הכניסה של הבית הראשון שאליו הגיעו, ואני פניתי לרחוב אחר. חצי שעה לאחר מכן נפגשנו בביתו של איוון, נפחדים ועייפים.

הבית היה קטן, כעשרה על עשרה מטרים, בנוי מלבנים. היו בו ארבעה חדרים במפלס אחד, ועליית גג. מדרגות הובילו למטה אל מרתף פִּירְכְּתִי הבית. מפני שהמגרש פנה בצורה תלולה הרחק מן הרחוב, לא היה מרתף מתחת לחזית הבית. לבית הייתה מרפסת קדמית וחצר אחורית גדולה, עם עצים פזורים ובאר יבשה עתיקה בחלק האחורי. משמאל, די קרוב, ופונה אל הרחוב – עמד בית השכן. מימין היה אזור ריק, ואתריו שכן נוסף, לא כל כך קרוב.

לבית היו חשמל וגז, אך לא היו בו מים זורמים. המים הגיעו במשאבות לכל בלוק, וכל יום היו האנשים שואבים מים לתוך דליים ונושאים אותם לבתיהם. מביתו של איוון הוביל צינור ביוב אל השדה שבחלקו האחורי של הבית. השירותים היו גם הם בחצר האחורית.

ירדנו מיד למרתף. הוא היה כמחצית גודלו של הבית, כחמישה מטרים רוחב וכעשרה מטרים אורך, והייתה לו רצפת מלט. כשנכנסנו למרתף שמנו לב לקיר לבנים בצד הפונה אל הרחוב. איוון הביא מספר שמיות ליעקב ולי, כדי לשבת עליהן בזמן שאהרון הלך סביב הבית. אהרון בחן את שירותי העזר ואת החצר האחורית. הוא הבחין בדברים שאנשים אחרים לא שמו לב אליהם. הוא היה בעל כוח המצאה, ואף פעם לא חסרו לו רעיונות. הוא היה שרברב, נגר, חשמלאי – מומחה לכול. אבל חשוב מכול, הוא היה אמיץ ומבריק.

במשך כשעה בחן אהרון את כל הבית כולל מיקום הביוב. בשעה 10 בלילה חזר אהרון למרתף והתיישב אתנו על שמיכה. אפשר היה להבחין שהוא אופטימי. "רואים את קיר הלבנים שלפניכם? אנחנו נבנה את הבונקר מאחורי קיר זה, מתחת לחלק הקדמי של הבית. זו עבודה גדולה, אך היא אפשרית. יש לכם כאן חשמל וגז לבישול, אך אין לכם מים. עליכם לחשוב איך להשיג מים". יעקב שאל: "מאיפה נשיג מים? איוון אינו יכול לשאת מים לכל האנשים האלה".

"שאֲלֵתִי הבאה היא", אמר אהרון בשלווה, "כמה אנשים תהיו כאן?"
 "אנחנו צריכים מקום לשישה עשר איש. אנחנו נסתתר כאן עד שהצבא הרוסי ישחרר את דרוהוביץ", ענה יעקב. "ובכן", אמר אהרון מהורהר. "אנחנו יכולים לעשות זאת, ואני חושב שזה אפשרי שיהיו כאן מים וגם ביוב".
 אהרון לקח פטיש והוציא מספר לבנים מהקיר, בחושפו את האדמה שמתחת

לחלק הקידמי של הבית. הסתכלתי ביעקב. בתחילה היה מלא תקווה בקשר לעבודה, אך עכשיו נראה מפקפק. יעקב פנה אל אהרון, "אני לא יודע איך זה יעבוד. איך נוכל לחפור ולהוציא כל כך הרבה רפש? מאיפה ניקח את החומרים? אתה חושב שזה רעיון טוב, אהרון?"
 אהרון לא ענה מיד.

יעקב ניגש לאהרון ושאל שוב, "האם זה אפשרי לבנות כאן בונקר, ולהיות בטוחים, עם כל השכנים מסביב? לגור מתחת לאדמה?"
 אהרון הסתכל ישירות בעיני יעקב. "אתה חושב שיש לכם בְּרָרָה? אני יכול לבנות אותו, אבל אני לא יכול להתחייב שתשרדו".

מִבֵּין כולנו, היה איוון הכי בטוח. הוא היה צעיר, תמים וחסר פחד. "יעקב", הוא אמר, "אתה לא רואה שאהרון יודע איך לעשות זאת? אהרון פיקח, גאון!" יעקב היה עייף ועצוב. עיניו היו אדומות מהאוויר המעופש של המרתף. הוא פנה אליי, "אנחנו נמשיך, בז'ו, אין לנו בְּרָרָה". מספר דקות אחר כך עזבתי את ביתו של איוון וחזרתי לגטו לספר לאמי מה שאמר אהרון. היא חיכתה בקוצר רוח לשמוע מאתנו. יעקב ואהרון נשארו ללון בביתו של איוון.

ששמרנו. בדרך זו, אם מישהו מהגרמנים או האוקראינים יפרוץ את רצפת הבית או את קיר המרתף כשהוא מחפש אחר יהודים, הוא ימצא רק אדמה".
עמדתי מאחורי יעקב, מביט למטה על התכנית של אהרון. פתאום עלתה מחשבה במוחי, "איך נוכל לנשום?"

"אתה רואה, בו'יו", אהרון הצביע על התכנית, "האוויר יבוא מתעלת הביוב לתוך השירותים, ומשם לתוך הבונקר. ואנחנו נאריך את ארובת הבית כלפי מטה, לתוך הבונקר, כך שאוויר ייכנס גם דרכה. כאן אבנה כיריים עם תנור בחלק האחורי, השירותים יחוברו לתעלת הביוב כאן, ובצד, לאורך של כשני מטרים, תהיה שורה של דרגשי עץ, עליהם תשבו ותישנו".

"אבל, אהרון", שאלתי, "מה עם מים?"

אהרון קם מהשולחן והחווה תנועת יד כלפיי. "אתה חושב ששכחתי את המים? יהיו לכם שני מקווי מים, בורות באדמה". הוא הראה לי שתי אצבעות והמשיך בקול מתנגן בסגנון חסידי. "יהיו לכם הרבה מים כאשר יירד גשם, או יותר מדי מים כאשר יירד גשם רב, או לא יהיו מים כאשר לא יירד גשם".

אהרון פנה אל יעקב, "הנה לפניך רשימת החומרים שאני זקוק לעבודה זו. אנחנו זקוקים להם מיד לאחר החפירה", והוא אמר שלום והלך.

יעקב הביט ברשימה שבידיו. אהרון רצה עץ חזק בגדלים שונים כשביל הבונקר, וכן עץ לבניית גדר מסביב לבית של איוון. זאת הייתה תחבולה, להסיט את תשומת לב השכנים, כי כאשר יגיע העץ ונתחיל לבנות, עשויים קולות הבנייה להישמע. אנחנו נבנה אז את הבונקר, ואיוון יקים את הגדר ויתקן את המרפסת הקדמית. דברים אלה אמורים להסביר את העברת העץ, המלט, הצינורות וחוטי החשמל, שאף אלה היו ברשימה של אהרון.

יעקב נראה יותר עליז. "אני מכיר את מר הולצמן, העובד במגרש העצים מחוץ לגטו", הוא אמר לי. "אני הולך לביתו מיד לדבר אתו. אשלם לו היטב. אולי נוכל להשיג את הציוד דרכו".

משפחת הולצמן הייתה בעלת מגרש עצים לפני המלחמה. מר הולצמן הכיר את העסק היטב, והבעלים החדשים הגויים היו זקוקים לו, ולכן נתנו לו לעבוד שם.

מר הולצמן גר בגטו, לא הרחק מאתנו. כעבור שעה חזר יעקב. ראיתי שהיה נרגש לאחר השיחה עם הולצמן. "בו'יו", אמר לי, "עשינו תכנית לפיה אשלם לו עבור הכול ואז הוא ישחד את העובדים הגויים במגרש כדי שלא יגלו זאת. הוא

תכנית הבנייה

למחרת בערב, ינואר 1943

ביום המחרת, לאחר העבודה, מיהרתי אל הגטו. רציתי לדעת מה קרה. איזו תכנית יש לאהרון? איך הוא יתחיל? כל כך הרבה אדמה יש להרחיק, ולאן אפשר לקחת אותה? איפה נאכל, נישן ונשתמש בחדר אמבטיה? מוחי היה מלא שאלות. כשהגעתי, מצאתי את יעקב, את אהרון ואת אמי יושבים ליד השולחן בחדרנו. לאהרון היה דף חום על השולחן, עם תכנית שהוא שרטט בעיפרון.

אהרון היה מביט ביעקב, עושה תנועות בידיו הגדולות והחזקות, מסביר איך יסיר את האדמה מתחת לחזית הבית וייפטר ממנה בתוך הבאר היבשה. "אתה רואה, יעקב, הבאר שמאחורי הבית מאוד עמוקה. אנחנו ניפטר ממרבית האדמה שם. אנחנו צריכים אנשים כדי לחפור, לשאת את האדמה בלילה, ולהשליך אותה לבאר".

"יש לנו חמישה אנשים שיעבדו אתך", אמר לו יעקב. "מר שוורץ, בנו אלוש, מִנְק פֶּרְגוֹנֶרְק — בן אחיו, הָרֶש אַקְשֵׁיין ואני".

"אנחנו נשליך את רוב האדמה לתוך הבאר", המשיך אהרון, "אבל נשמור מספיק אדמה במרתף כדי למלא מסביב לבונקר. אנחנו נבנה את הבונקר כולו מעץ — תיקרה, קירות, וריצפה — כשני מטרים מתחת לרצפת הבית, כשני מטרים מתחת לרצפת המרתף, וכשני מטרים מאחורי קיר הלבנים. כאשר הבונקר יהיה מוכן, נמלא לגמרי את החללים האלה, ברוחב כשני מטרים, עם האדמה

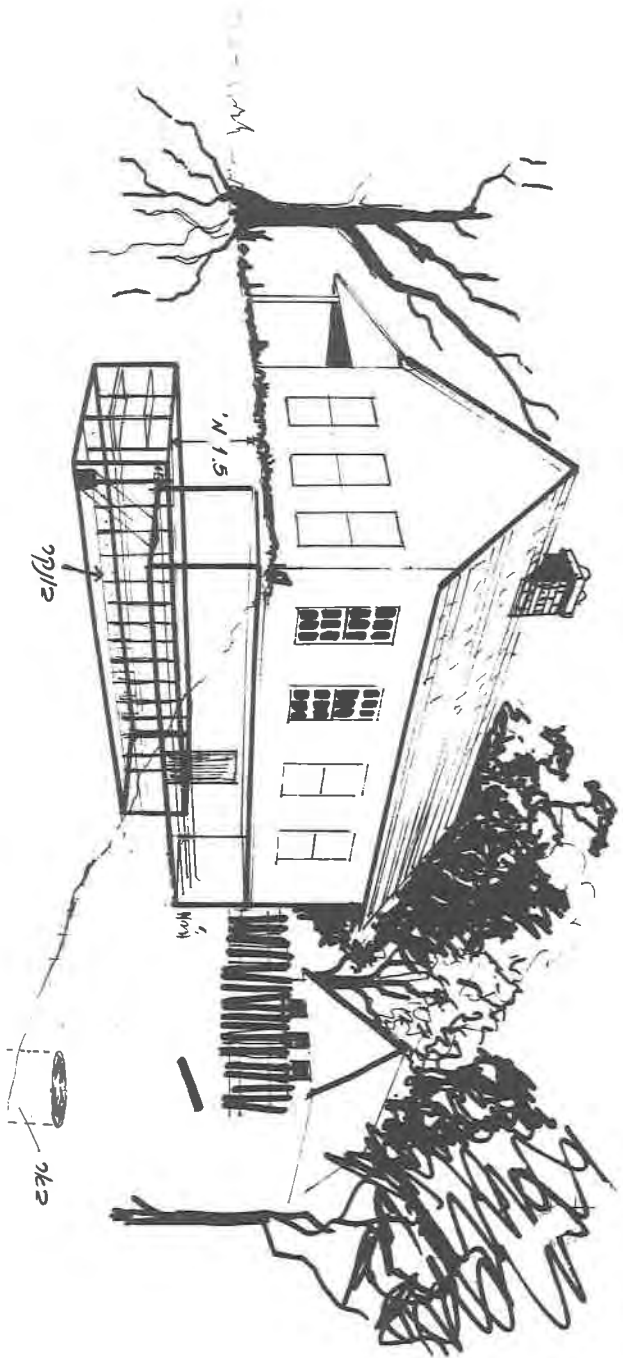
יכין את החומרים שברשימה של אהרון, ואיוון ייקח אותם". עיניו הכחולות של יעקב נצצו, "אנחנו עומדים לעשות את זה!"

יעקב לא הסביר למר הולצמן מדוע הוא זקוק לעצים, או מדוע ייקח אותם אדם גוי. בימים ההם היה מחסור בעצים, אבל בעבור כסף ניתן היה להשיג כל דבר, ואפשר היה לעשות כל מיני עסקאות.

מספר ימים מאוחר יותר, שאל איוון סוס ועגלה מאיכר בכפר, הלך למגרש העצים והביא את כל העץ והחומרים. הוא הניח הכול במרתף.

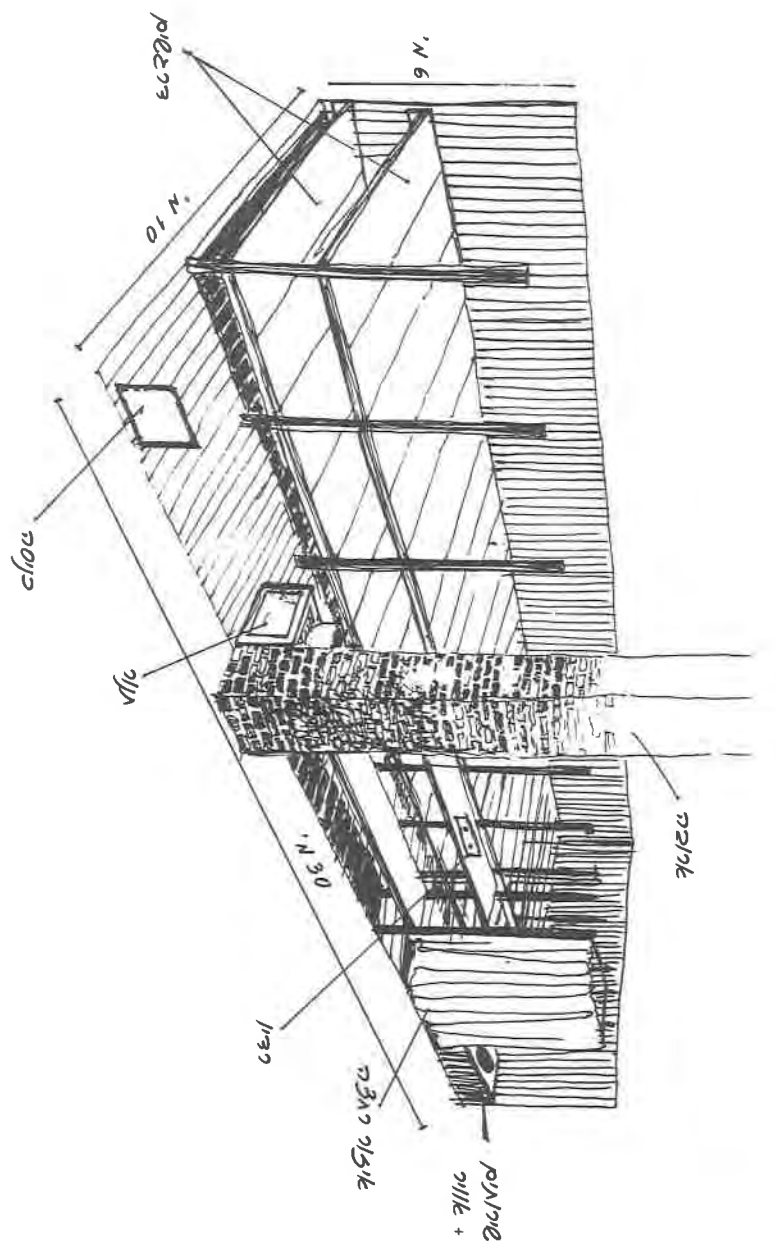
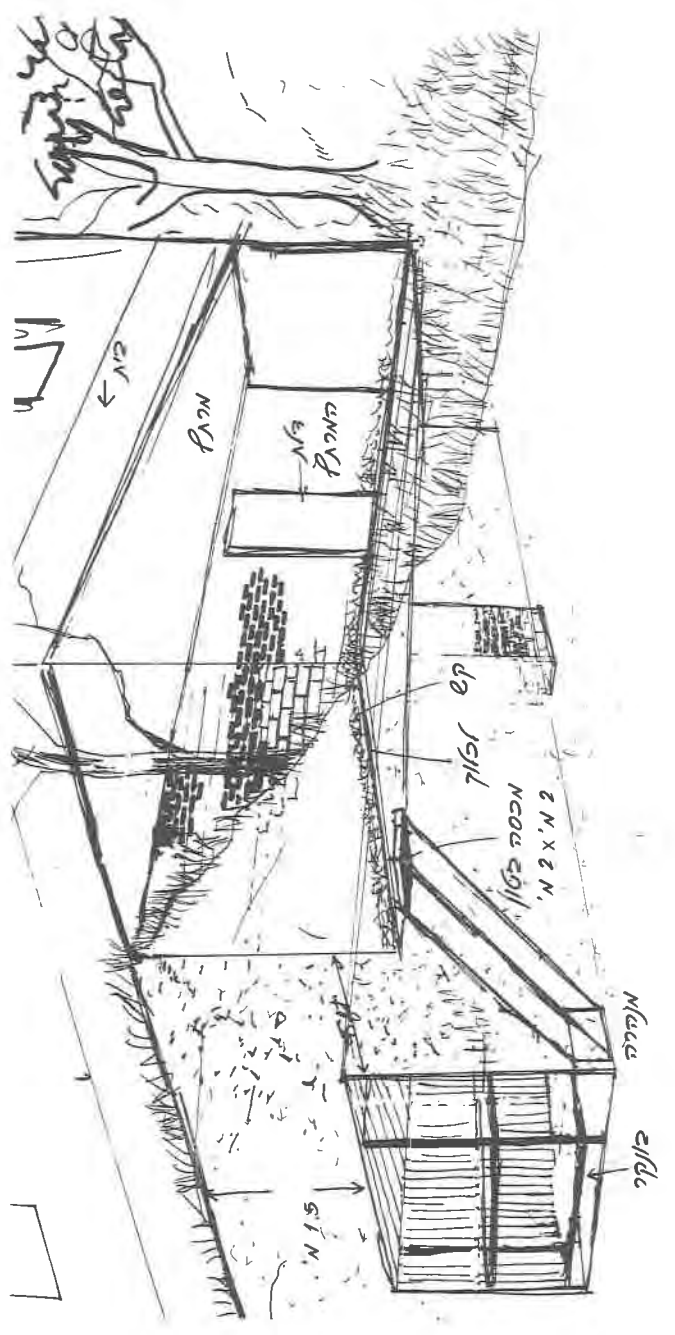
בהמשך השבוע התחיל איוון לבנות גדר מסביב לבית. בניית גדר בפברואר הייתה דבר יוצא דופן. לכן הקים איוון רק מסגרת חלקית, כדי להסביר לשכנים את הסיבה להבאת העץ.

סודיות הייתה חייבת להישמר, בעיקר משום שהשכנים הגויים נטו לפרש כל תנועה חשודה כעדות לכך שיהודים מתחבאים. כל אחד היה על המשמר באותם זמנים. ההתחייבות שלקח איוון על עצמו בלב שכונה לא יהודית, הייתה באמת מעשה של העזה.

הבית תחתיו נבנה הבונקר, שבו היו ארבעים וחמישה אנשים קרוב לשמונה עשר חודשים, וניצלו בתקופת השואה

המרתף והבונקר כפי שניראו בבטן האדמה מתחת לבית

פנים הבונקר — דרגשים עליונים ותחתונים ל-45 אי.ש. כמו כן הכיל הבונקר תנור, רדיו ושירותים. אוויר הגיע מתעלת הכיבוי דרך השיירותים

יעקב בא אליי, פניו מכוסים זיעה. הוא נראה עייף מאוד. "בו'יו, עבודה זו קשה מדי עבורך". הוא תמיד גונן עליי. "חזור למחנה. תוכל לבקר את אמא בגטו. ששתנו נעשה את העבודה. אהרון חישב הכול".

ידעתי גם שיעקב לא רצה שאהיה שם, כי היה זה מסוכן להימצא בבית זה. במקרה של גילוי, יהרגו את כולם, בדיוק כמו שאירע לקלרה ולחבריה. הוא רצה שאחיה. הקשבתי ליעקב בתשומת לב וחשבתי שהוא צודק. הוא רצה שאהיה בחוץ, ליד אימא, לטפל בכל הדברים, בזמן שהוא עובד בבניית הבונקר. לפני שעזבתי, ראיתי ששקים רבים מלאים באדמה נערמו על רצפת המרתף, מוכנים כדי לרוקנם לתוך הבאר הריקה בחצר האחורית. לולא הבאר הזו, שעמדה ללא שימוש שנים רבות, לא היינו יכולים להיפטר מהאדמה והבונקר לא יכול היה להיבנות. כאשר היו האנשים מוכנים להשליך את האדמה, היה אלוש שוורץ מסתתר בחוץ בחזית, בתצפית. אם ראה מישהו הולך ברחוב, הוא היה מסמן לאחריים, שיפסיקו מיד לשאת את האדמה.

אמרתי לכולם שלום, חיבקתי את יעקב, הסרתי את הסרט ועזבתי את המרתף דרך הדלת האחורית שלו. פניתי לכיוון המחנה, קפצתי מעל לגדר, עברתי את החצר, ודפקתי בדלת. האיש שישן הכי קרוב לדלת פתח אותה, מופתע לראותני. "איפה היית?"

שיקרתי די בקלות: "הלכתי לגטו לראות את אמיי". לא יכולתי לספר לאף אחד על הבונקר שלנו. הלכתי ישירות אל הדרגש שלי והרהרתי בשביעות רצון בבונקר.

מלאכת החפירה ופינוי כל האדמה, לקחו לאהרון ולאחרים יותר משלושה שבועות. הם עבדו כלילה וישנו ביום בעליית הגג. אחר כך באה המשימה הקשה של בניית המבנה. תחילה צריך היה אהרון למצוא את תעלת הביוב ולקשר אותה עם הבונקר. הואיל ולא היו לו צינורות ביוב, הוא בנה צינור מארבע יחידות בהיקף של כ-20X5 ס"מ כל אחת, ואותו חיבר לתעלת הביוב. הוא יצר צורת משפך, ומעליה בנה שירותים מעץ.

אחר כך המשיך אהרון לחפור שני בורות בעומק של כמטר ורבע כל אחד, ובהם היו אמורים להיקוות המים, כאשר יירדו גשם ושלג. הרעיון שלו, לחפור שני בורות מתחת לאזור הישיבה והשינה, היה מחוכם. זו הייתה יכולה להיות משימה בלתי אפשרית לאיוון, להביא דליים של מים לקבוצה כה גדולה של אנשים. בימי גשם, וכאשר הבורות היו מוצפים, היו מים עורפים מצטברים מתחת

בניית הבונקר

סוף ינואר 1943

כעשרה ימים לאחר שפגשנו לראשונה את איוון, אמר יעקב למר קובילה, מנהל בית החרושת לקפה, שהוא לא יעבוד שם יותר. "אני עוזב כדי להסתתר, יש רק קומץ יהודים בגטו, ואנחנו יודעים שהוא יחוסל בקרוב. אמי ואחי הם היחידים שנתרו מכל משפחתנו".

מר קובילה הסתכל ביעקב בעצב. הוא שם את ידו בכיסו, הוציא מלוא הכף זלזטים ונתן לו אותם. "יעקב, הלוואי שיכולתי לעשות יותר עבורך. קח אותם, ואני מאחל לך כל טוב". יעקב הודה לו, בידעו שלולא מר קובילה לא היה לו הכסף לבנות את הבונקר.

בלילה הזה הכניס יעקב את אימא לתוך הארון. הוא חיבר חבל למתלה, כך שהיא יכלה להיכנס לארון ולמשוך את החבל כדי לסגור את המתלה מאחוריה. אימא ניסתה את זה מספר פעמים. באמצע הלילה היא כבר שלטה בכך, ויעקב ידע שהוא יכול לעזוב כדי לעזור בבניית הבונקר. אימא תצטרך לטפל בעצמה עד שתוכל לעזוב את הגטו לצמיתות, לאחר שהבונקר ייבנה.

בלילה הבא הלכתי לביתו של איוון. היה לי מזל שהוא היה בבית. כאשר דפקתי על הדלת הקדמית הוא הסתכל דרך החלון ופתח את הדלת. פנים הבית היה חשוך מלבד המטבח. הוא הראה לי את הדרך אל מדרגות המרתף. בתחתית המדרגות מצאתי את כל השישה חופרים אדמה מתחת לחזית הבית, מאחורי קיר הלבנים. שתי נורות חשופות הטילו אור עמום על המקום. הם עבדו בקדחתנות וגרפו את האדמה לשקי זרעים ריקים אותם ערמו בפנינת המרתף.

לרצפת העץ. חלק מהרצפה ניתן היה להסרה, כך שיכולנו לאסוף את המים העודפים בדליים ולשפוך אותם לשירותים. בזמנים של יובש, היה איוון צריך להוריד כמה דליים של מים לשתייה ולבישול בלבד.

הצעד הבא של אהרון היה לשים רצפה עשויה מלוחות עץ ולבנות את שאר המבנה. הקירות, התקרה ואזור השירותים נעשו מעץ, עם עמודי עץ תומכים ביניהם.

השירותים היו שתי מדרגות מעל הרצפה, כך שניתן היה להטותם אלכסונית ולשטוף אותם עם דליים של מים. הותקנו מושב מעץ ודלת לשמירה על פרטיות. צמוד לשירותים נתלה וילון כדי לצרף אזור של כ-30X30 ס"מ עם כיור לרחצה. המשימה הבאה של אהרון הייתה להתחבר אל קו החשמל, לפני שהוא מגיע למונה של הבית של איוון. מכיוון שהבונקר אמור היה לצרוך כמויות ניכרות של חשמל, זה עשוי היה להצביע לרשויות שמישהו, בנוסף לבעלים, חי בבית. החשמל איפשר לנו אור עמום – חמש נורות גלויות תלויות מהתקרה.

בהמשך בנה אהרון תנור מלבנים וממלט, כ-1X1 מטר, כדי שיתאים לדוד הגדול שישמש לבישול האוכל שלנו. כמו כן הכניס תנור קטן ממתכת, בחלקו האחורי של תנור הלבנים. אחר כך העביר צינור גז מתנור הלבנים לצינור הגז, לפני המונה, כדי שהמונה לא ירשום שימוש מופרז בגז ובכך יגרום לחשד. הוא בנה מספר מדפים ליד התנור, בשביל כלים ובשביל המשקל שהשתמשנו בו כדי לשקול מזון.

אהרון האריך את ארוכת הבית כלפי מטה, אל הבונקר. הכיוב והשירותים היו מקור אוויר צח בשבילנו (וניתן לשער עד כמה היה הריח רענן...), והארוכה שימשה כמפלט לאוויר המעופש. הארוכה הייתה גם אמצעי תקשורת בשעת סכנה. חוט מתכת ארוך שבקצהו פעמון עבר דרך הארוכה מהמטבח לבונקר. בכל פעם שביקר שכן, או נוצר מצב אחר העשוי לסכן אותנו, משך איוון בחוט המתכת שבמטבח, ואז היה מצלצל פעמון האזהרה בבונקר. היינו אז לגמרי שקטים, עד שהפעמון סימן שהסכנה חלפה.

ביקרתי בביתו של איוון מספר פעמים בזמן הקמת הבונקר. זה היה מאוד מעודד לראות את אהרון כשעת עבודה. כל שלב בתהליך הבנייה היה מתוכנן. הוא חיך, צחק הרבה ושר בזמן שעבד.

כאשר הקירות, הרצפה והתקרה היו גמורים, בנה אהרון שורה של קרשים מעץ לאורך הקיר, של כ-10 מטרים. כאן היו כולם יושבים במשך היום וישנים

בלילה. בתחילה היה מקום לשישה-עשר, אך מאוחר יותר, כאשר הגיעו אחרים, לא היה מספיק מקום. לבסוף, נבנתה קומה נוספת מעל לשטח השינה הראשון, וכן נוספו מספר דרגשים בין התנור לשירותים. הגיעו עשרים ותשעה אנשים יותר ממה שתוכנן בתחילה, ומספרם הסתכם בארבעים וחמש נפשות.

כדי להוציא את האדמה ולבנות את הבונקר, הוסר חלק מקיר הלבנים. כאשר הסתיימו בניית הבונקר ועבודות הפנים, שוקע מטר וחצי של אדמה מסביב לבונקר – מעליו ובצד הפונה אל המרתף. לקירות הפונים לרחוב ולשאר הצדדים לא נדרש "ריפוד".

העבודה האחרונה של אהרון הייתה לבנות כניסה לבונקר מהמרתף. נבנתה כניסה מרובעת של כ-60X60 ס"מ מפינת המרתף. היא הובילה למנהרה באורך כמטר וחצי, שנפתחה אל הבונקר. הכניסה מהמרתף כוסתה במשטח בטון, שכוסה באדמה ואז שוב בקש. שכבה של קש על כל רצפת המרתף הסוותה את הכניסה לבונקר. בכל פעם שנכנס איוון לבונקר, הוא צריך היה לחפור את האדמה ולהרים את מכסה הבטון. בכל המובנים ובאופן מעשי היינו קבורים במקום מחבוא זה. אהרון התחיל לבנות את הבונקר בסוף ינואר 1943, וסיים באפריל. הוא עשה את רוב העבודה, והאחרים עזרו לו. כולנו ידענו שזה מירוץ נגד הזמן – לפני חיסול הגטו וסוף הקיום היהודי בדרוהוביץ'.

יום אחד, כאשר חפר מתחת לבית, מצא אהרון מזוזה. "זה סימן טוב", אהרון הראה את המזוזה ליעקב, "אתם תישארו בחיים".

אבל לאהרון היו ודאי ספקות אישיים אם הבונקר ישרוד. הוא חש שהמיקום שלו מסוכן. הוא היה בתוך העיר, וקרוב לבתים אחרים ולשכנים הגויים, שהיו להוטים לגלות לנאצים אם היו להם איזה חשדות, או אם ראו משהו בלתי רגיל. אהרון לא תכנן להעביר את משפחתו לבונקר שלנו, כאשר הוא יסתיים, אבל הוא ראה בבונקר שלנו מעין ביטוח, במקרה שהבונקר שלו בגטו יתגלה.

מר קצ'מרק, המנהל של בית החרושת לגרות של מר שוורץ, ידע שהבונקר נבנה. הוא נתן לאיוון להיעדר מעבודתו כדי שיוכל להשיג אספקה נוספת, אם יעלה הצורך. איוון גם היה צריך להיות סביב הבית, כדי לחפות על קולות הפטיש והניסור בזמן תהליך הבנייה. הוא היה הולך סביב הבית עם מסור או פטיש בידו, מעמיד פנים שהוא מתקן או בונה את הגדר.

בסוף אפריל 1943 הושלם הבונקר ואהרון חזר למשפחתו בגטו. אימא, יעקב ושאר האנשים, 15 איש במספר, נכנסו לבונקר. אני הייתי עדיין במחנה.

ספסלים, מתפללים. עכשיו נעלמו הספסלים. ארון הקודש נעלם גם הוא, והקירות היו שבורים ומזוהמים. הבטתי מעלה בתקרה הגבוהה. אור שמש זרם דרך חלונות הזכוכית שנותרו עדיין שלמים.

עזבתי את בית הכנסת כשאני חש עצוב, מודאג וחרד בגטו. לא רציתי לבזבז זמן כי הייתי צריך לראות את מר קופפרברג. יעקב אמר לי שהוא שותף חשוב לבונקר. הכסף שישלם עבור הכניסה לבונקר ישמש תשלום לאיוון.

החנות של מר קופפרברג הייתה קטנה מאוד; רק מספר אנשים יכלו להיכנס לתוכה. היה צריך לדרת שתי מדרגות כדי להיכנס. בדרך כלל היו לו רק מספר שקים של גרעיני חיטה, סוכר, אורז, מספר בקבוקי שמן ומספר כיכרות לחם. הוא קנה את הסחורה שלו מאיכרים פולניים, דבר שהיה חוקי, הואיל ולא היה חוק האוסר כניסת לא־יהודים לגטו. בתוך החנות היה תמיד חשוך, נורה בודדת השתלשלה מהתקרה. הייתי בחנות רק פעם אחת לפני כן, כדי לקנות נרות.

כשקרבתי לבניין, שמתי לב שהחנות הייתה סגורה, ולא הייתה כניסה לקומה העליונה מלבד דרך החנות. לחצתי את אפי נגד החלון שבדלת העץ, מנסה לראות אם יש שם מישהו. החנות הייתה ריקה.

דפקתי מספר פעמים על דלת העץ המתקלפת. איש לא ענה, אבל אני לא ויתרתי והמשכתי לדפוק ולהלום בדלת, מחכה ומקשיב והולם שוב. לאחר כחמש דקות של נקישה עזה, פתח מר קופפרברג סדק בדלת. הוא הביט מופתע ומפוחד, ואמר לי בזעם: "החנות סגורה".

"אני בא מיעקב מאיר", עניתי, ביודעי שהשם יהיה בעל משמעות עבורו. הוא הפנה את עיניו החודרות כלפיי, בחן אותי בזהירות, ואז פתח את הדלת ונתן לי להיכנס.

מר קופפרברג היה אדם רזה, בעל עור כהה ושער אפור. הוא לבש מכנסיים רחבים, כותונת מקומטת, ומעיל שהיה גדול ממידתו. "אני אח של יעקב ויש לי חדשות עבורך", המשכתי. הסתכלתי סביב בחנות הקטנה. חלונותיה היו מוגפים והמדפים היו ריקים לגמרי, מלבד מספר בקבוקים ריקים. דפים חומים לעטיפה נערמו בצורה מסודרת על הרצפה. במרכז הדלפק עמדו מאזניים ישנים ולצידם משקולות במשקלים שונים. האוויר היה רחוס והריח מלחם ומגרעינים מעופשים. כשהסתגלו עיניי לאור העמום, שמתי לב למדרגות בפינת החנות. מר קופפרברג הוביל אותי למעלה לדירה, בה מצאתי את שאר משפחת קופפרברג. אשתו ישבה קרוב לתנור. היא הייתה רזה ובעלת שער כהה, מסורק לאחור.

חיסול הגטו

סוף אפריל 1943

שמענו שמועות על חיסול גטו ורשה ועל המרד. עכשיו ידענו בוודאות שהגטו שלנו ושאר הגטאות בפולין יחוסלו בקרוב.

כמעט כל יהודי דרוהוביץ' נלקחו. הייתי בין הנשארים המעטים שעדיין עבדו במחנות העבודה. שאר הנותרים בחיים ירדו למסתור, אבל אף אחד לא ידע בוודאות כמה היו כאלה ואיפה הם. כל אחד ידע שהסוף קרב.

אביב מילא את העיר. עצי התפוח והדובדבנים פרחו. מחלונות המחנה ראיתי ילדים משחקים, אנשים מטפלים בגינותיהם ואיכרים נושאים פירות ומוצרי חלב לשוק. זו הייתה תקופה נהדרת של השנה, לכולם, חוץ מאשר ליהודים.

יום אחד, בשעות אחר הצהריים המאוחרות, לאחר העבודה, הסרתי את הסרט והלכתי לגטו. הלכתי לחנות המכולת הקטנה של מר קופפרברג, כפי שהורה יעקב. החנות הייתה ברחוב, בקרבת בית הכנסת הישן — המבנה הגבוה ביותר בגטו. לרוב הבתים בגטו לא היו דלתות קדמיות — הן נותצו ע"י המשטרה הגרמנית בזמן הפשיטות. בכל מקום הייתה אשפה. ריהוט שבור והריסות מילאו את הרחובות. רק אנשים מעטים הילכו ברחובות הרפאים. הדירות עמדו ריקות, עזובות.

עברתי ליד בית הכנסת הישן, העומד במרכז הריסות. דלתותיו היו פתוחות מעט, כך שעצרתי כדי להסתכל פנימה. זו הייתה קונכייה ריקה, הרוסה ומלוכלכת. כאשר הייתי הולך לשם לתפילות בימים הנוראים, היו יושבים מאות יהודים על

הייתה לה התנהגות מאוד ידידותית, פסיבית ושקטה. עיניה הביעו סקרנות כשבירכה אותי ב"שלו" עם חיוך.

בנם, מונק, היה כבן 13. הוא היה שקט והיו לו פנים עצובים, אך מבטו היה חריף. הוא היה רזה עם שער בהיר ומתולתל. הוא ישב ליד השולחן קרוב לאחותו פֶּרְטָה, נערה חיוורת כבת 16, בעלת שער ישר בלונדיני. מונק וברטה המשיכו להסתכל בי.

דירת המגורים הקטנה שלהם הייתה מאורגנת יותר מאשר דירות אחרות בגטו. על התנור היו מספר סירים, ועל השולחן הייתה מפה. משפחת קופפרברג לא נראתה נתונה כל כך במצוקה כמו משפחות אחרות בגטו, כי היה להם כסף ומזון. מר קופפרברג שלט במשפחתו והם בטחו בו.

ידעתי שבואם של הקופפרברגים לבונקר חשוב לנו מאוד. איוון חיכה שוב לתשלום. ארבע מאות הדולרים האמריקאים שהם ישלמו כדי להיכנס לבונקר צריכים לספק אותו.

עמדתי בדלת ואמרתי להם: "יעקב אומר שהבונקר גמור. הוא רוצה שתבראו הלילה כי הגטו עומד להתחסל בכל יום. הנה הכתובת של הבית מחוץ לעיר, במקום בו ממוקם הבונקר. אדם בשם איוון יחכה לכם. דיפקו שלוש פעמים על הדלת הקדמית והוא יפתח לכם את הדלת". מנסיונותי המרובים בהליכה מחוץ לגטו, הוספתי: "לכו במהירות, בזוגות, ואל תדברו. אם תראו מישהו כרחוב, אל תתקרבו לבית של איוון".

המשפחה הסתכלה בי מופתעת. הם לא הכירו אותי. "אני אח של יעקב. אתם יכולים לבטוח בי".

מר קופפרברג סקר אותי בחיוך. אשתו והילדים הביטו בי אף הם, בקנאה על כך שעבדתי והתהלכתי בחופשיות. "אף אחד מאיתנו לא היה מחוץ לגטו מאז שהגענו לכאן", אמר מר קופפרברג. "יש לנו מקום מחבוא בדירה".

כל הקופפרברגים נראו לוטשים בי עיניים בזמן שדיברתי. בשנתיים האחרונות, מאז הגעת הגרמנים, התבגרתי. בגיל חמש עשרה לבשתי חליפה עם חזיה בצבע כחול כהה, של יעקב. התגאיתי על שהיא התאימה לי. בעבודה ניהלתי שולחן שלם של עובדי מברשות. וכאן עמדתי ונתתי הוראות איך להגיע לבונקר. שמתי לב שברטה הסתכלה בי כבגבר.

כשעזבתי את דירת הקופפרברגים הלכתי מרחק קצר לדירת אמי, שהייתה כבר בבונקר עם יעקב, כך שידעתי שהדירה תהיה ריקה. הייתי רעב, וקיוויתי

שנשאר מעט אוכל. מצאתי כמה גרעיני חיטה, הוספתי מים ושמתי על תנור הגז. כאשר התבשלו הגרעינים, מילאתי קערה במים, ושטפתי את ידי ואת פניי. אז שמעתי נקישה חרישית על הדלת. פתחתי את הדלת, תוהה מי עשוי לבקרני. לפניי עמדה נערה יפהפיה כבת שמונה עשרה. היה לה שער שחור ופנים וגוף יפים. היא חיכה אליי. "ראיתי אותך דרך החלון כשנכנסת לבית. שמי שרה. אני גרה בקומה העליונה, ואני רוצה לדבר אתך".

סיפרתי לה שאני עובד במחנה ושאני בדירה רק לרגע קט. בעומדי לפני, היא התקרבה, הגיעה אליי ונישקה אותי על שפתיי. אז הסתובבה ועזבה.

לא ראיתי אותה מעולם לפני כן, אבל ידעתי שיהודים דתיים גרו בקומה העליונה. ביניהם היו רבי אביגדור, הרב הראשי של דרוהוביץ, וכמה מבני משפחתו. בנו היה אתי במחנה. ידעתי ששרה מתחבאת כנראה במקום כלשהו בקומה העליונה, ושהיא בודדה. היא הייתה זקוקה לקרבה, לדבר עם מישהו, אולי לאהוב מישהו. שרה גם ידעה שהסוף קרב. היא רצתה להכיר מישהו שיוכל לעזור לה. מחשבותי התרוצצו בפראות – האם עליי לקחתה לבונקר? איך אוכל? משפחתי תכעס. ומה עם איוון. הוא לא יסכים לכך. הצטערתי על שרה. מספר ימים אחר כך, ביום ראשון בבוקר, טיהרו חיילים גרמנים ומשטרה אוקראינית את הגטו. הם נכנסו לגטו מכל הכיוונים, סורקים כל בית. מספר אנשים ברחו למחנות. אחרים לא היו כה ברי מזל. כל אלה שנתפסו – גורלם נחרץ. הם הועמסו על משאיות ונלקחו לגיא ברוניצה, שם נורו. המשטרה שבה וחזרה לגטו כדי לשבור כל דלת וכל חלון. הם גם פוצצו בתים רבים. כל אזור הגטו היה הרוס. בסוף אפריל 1943 חדל גטו דרוהוביץ' להתקיים.

לבתי המלאכה העירוניים הגיעו אנשים נוספים. רבים באו מהגטו. רובם היו גברים, מיעוטם נשים. בית החרושת עבד במלוא התנופה, והייצור של המחלקה שלי להכנת מברשות, גדל. רובנו היינו רווקים, אחרים – אלמנות ואלמנים, ומרביתם איבדו את כל משפחותיהם. המתח היה גבוה, אך רק מעטים היו מיואשים. תמיד הייתה תקווה, שאיכשהו, בדרך נס, נשרוד. זאת הייתה התחושה כל התקופה, עד הסוף.

הגרמנים העבירו את כל העובדים מהמחנות לאזורי לינה חדשים. הם לקחו בלוק שלם מרחוב גֶרְנְקוֹבְסְקָה (שפירושו: רחוב עושי סירים), סגרו אותו משני צידי בשערים מעץ, והציבו משמרות אוקראינים מבחוץ. הם רוקנו את הבניינים, כך שכל העובדים ממחנות העבודה הנתרים יוכלו לישון ברבעים החדשים.

רחוב גרנקובסקה היה מחוץ לגטו, קרוב יותר לבתי הזיקוק ולמחנות אחרים, כולל בתי המלאכה העירוניים – המקום בו עבדתי. כל יום לאחר העבודה, צעדנו כקבוצה למגורי הלינה. כל בוקר פתחו השומרים את השערים, וכל קבוצה הסתדרה בשורות, בנפרד, כדי לצעוד למחנה שלה. חיסול הגטו והפיקוח הצמוד על תנועותינו, היו סימן שָׁקָץ היהודים בדרוהוביץ' מתקרב. חודשיים מאוחר יותר, ביוני 1943, הגיעו הגרמנים מוקדם בבוקר לרובעי המגורים ברחוב גרנקובסקה. הם צעקו לכל מי שעבד בבתי המלאכה להתארגן בשורות. כל אלה שעבדו במחנה שלי הועלו על משאיות ונלקחו לברוניצה, שם נורו למוות.

הבריחה לבונקר

סוף אפריל 1943

מספר ימים לאחר חיסול הגטו, כשהייתי בעבודה, הפסיק אותי המשגיח במחנה העבודה, מעשיית המברשות. "בז'יו", האיש דיבר סמוך לאוזני, כדי שהאחרים לא ישמעו, "מישהו מחכה כדי לדבר אתך, במורד המדרגות ליד דלת החזית". הרגשתי שכל העיניים נעוצות בי. כאשר קמתי מהשולחן, העמדתי פנים שאינני ממהר וירדתי לקומה התחתונה. זו הייתה תחושה משונה לעבוד בבית הספר התיכון שלי, בית הספר הפרטי שבו למדתי לפני המלחמה. הבניין העלה בי זכרונות נהדרים של תלמידים ושל מורים, שעכשיו כבר היו בין המתים. עכשיו, כל כותלי הכיתות הופלו, וכל קומה הייתה לחדר גדול יחיד. במקום תלמידים רכונים על ספריהם, היו יהודים רכונים מעל מברשות, צעצועים ומשחת נעליים שעשו למען הגרמנים.

במסדרון בקומה התחתונה מצאתי את איוון מחכה לי. הוא לקח אותי לצד המסדרון הריק, שם יכולנו לדבר מבלי שישמעו אותנו. איוון נראה לבוש היטב במעיל העור שלו ובמגפי העור השחורים והמבריקים. שיחתנו הייתה קצרה. "בז'יו, יעקב שלח אותי לקחת אותך לבונקר. תפגוש אותי בחזית הבית עם הגינה, הסמוך לרחוב בוריסלבסקה, הערב בשמונה. תסתתר בגינה, וכאשר אשרוק, תצא, ונלך לביתי". הנהנתי בראשי, ואיוון פנה ויצא דרך הדלת. אף אחד לא שם לב לעובדה שדיברתי עם גוי, לבוש היטב, שנראה כמו איש גסטפו.

רצתי למעלה כחזרה לעבודתי, בלי לפגוש בעיניהם השואלות של העובדים ליד שולחני. ידעתי שהגיע הזמן לעזוב ולרדת למחתרת, אולי לתמיד. זו הפעם האחרונה שאראה את האנשים האלה, חשבת. הנערה הצעירה והיפה שלבשה תמיד בגד כחול, אחריה חיזר בחור צעיר ממכללה, שהיה אחד המשגיחים שלנו. ראיתי אותם תמיד מדברים זה עם זה, במבטים עזים ואוהבים. האם יישארו בחיים? הרגשתי שאני בר מזל שיש לי מקום להסתתר, אבל ידעתי שעליי להיות זהיר ולא לאפשר למישהו לחשוך שאני עוזב את המחנה.

אותו ערב, באזור השינה שלי, פתחתי את המזוודה הקטנה שבה שמרתי את חפציי האישיים. הבטתי בתמונה שלי בה אני עונד את הסרט הלבן. היא צולמה במחנה. בידי מר קורצ'ר, חבר של משפחתי, שהגרמנים ייעדו אותו לעשות תמונות זהות של כל העובדים. מר קורצ'ר שמר עליי כאשר הגעתי למחנה ועזר לי לעבור מעבודה קשה במחלקת הנגרות, לבית החרושת למברשות. לא היו לו ילדים, והוא חיבב אותי מאוד. כאשר התיישבתי על כיסא העץ לצורך הצילום, עשה מר קורצ'ר תמונה נוספת שלי, בה רואים את הסרט הלבן, ומספר ימים לאחר מכן נתן לי את הצילום כמתנה (הצילום מופיע על כריכת ספר זה). עכשיו שמתתי את התמונה בכיסי. זה היה הדבר היחיד שלקחתי אתי לפני הבריחה לבונקר.

הלילה ההוא היה צלול אך חשוך מאוד. קפצתי בפעם האחרונה מעל הגדר הגבוהה. נחתי בגינה של בית לבן בן קומותיים, הפונה אל רחוב בוריסלבסקה, שם אמור הייתי לפגוש את איוון. שכבתי על האדמה ולא זזתי מספר דקות. האורות היו דלוקים בחדרים רבים בבית, ויכולתי לשמוע קולות. הקשבתי בריכוז, מנסה לגלות באיזו שפה מדברים האנשים. מספר דקות מאוחר יותר ראיתי צללית מאחורי וילון יוצאת ופותחת חלון לרווחה. עכשיו יכולתי לשמוע בבירור שהקולות דיברו גרמנית. קפצתי לגן שבבעלות איש גסטפו! שכבתי בלי תנועה, לבי דופק במהירות. אז נעתי באיטיות, זוחל על גחוני לכיוון השיחים הקרובים לרחוב בוריסלבסקה, שבו אמור הייתי לחכות לאיוון.

עכשיו יכולתי לשמוע בבירור את הגרמנים מדברים וצוחקים. שמעתי את נקישות כוסות היין ואת רעש הצלחות וכלי הכסף שלהם. נשמעה מוסיקת רדיו והם ליוו אותה בשירה.

חיכיתי לאיוון בקצה הגינה קרוב לרחוב. הוא הבטיח לבוא ב-8 בערב ואני הגעתי חצי שעה מוקדם יותר. בשעה שחיכיתי, התרוצצו מחשבותי בראותי. אולי הוא לא יגיע, אולי יגלו אותו הגרמנים. פחדתי. "תרגע, בז'ו", אמרתי

לעצמי. שמתי את פניי על הדשא הרטוב ונשמתי בשקט, מאזין למוזיקה המגיעה מן הבית. אחר כך זחלתי קרוב יותר לרחוב וחיכיתי בשיחים. לבסוף שמעתי צעדים בכיווני, אחר כך שריקה בקצב הצעדים. איוון הגיע בזמן כמו שהבטיח. התרוממתי, צעדתי לעבר הרחוב ופגשתי את איוון פנים אל פנים. כשראה אותי לחש: "בז'ו, אל תדבר אליי. אנחנו צריכים להסתובב וללכת בכיוון ההפוך, לעבר מרכז העיר. מאחוריי הולך אדם שהוא סוכן חשאי של הגסטפו".

הרחובות היו ריקים לגמרי. איוון נע במהירות ואני הלכתי בעקבותיו. לאחר מספר בלוקים, לחש איוון, "אנחנו ניכנס למחנה עבודה אוקראיני כדי להיפטר מהאיש של השרות החשאי שעוקב אחרינו".

בטחתי באיוון, אך הייתי מופתע מצעד זה. האם זה אפשרי שאיוון לוקח אותי למחנה — לאיכרים האוקראינים הנוראים שהרגו את דודי? גרוע מזה, האם יכול להיות שהוא לוקח אותי למשטרה האוקראינית? לא היתה לי בררה אלא להישמע להוראותיו, כך שלא אמרתי דבר. שמתי את ידי בכיסי והלכתי לצדו, מנסה לחקות את צעדו חסר הדאגה.

כאשר התקרבנו למחנה, אמר לי איוון, "אל תדבר שם, הם עשויים לזהות שאינך אוקראיני". זה היה מחנה מתנדבים לאוקראינים צעירים שעסקו בעבודות כפיים בשביל הגרמנים. איוון התנדב אף הוא מספר ימים בחדש.

אדם גבוה ורזה ישב על שרפרף, שומר על שער גדול וכבד שחסם את הכניסה למחנה. איוון בירך אותו באוקראינית: "איך מתקדמים העניינים?" נשמע לי כאילו הם מכירים זה את זה. "אני צריך להיכנס כדי לדבר עם חברים שלי", המשיך איוון. "פתח, בבקשה, את השער".

האיש ציית ואנחנו נכנסו לחצר הגדולה. לפני המלחמה, היה זה בית מרפאות למספר רופאים. עכשיו ישנו בבית פועלים אוקראינים. מספר אנשים הסתובבו בחצר, מדברים. איוון קרב לאחד מהם. לאחר ברכות הוא נכנס לשיחה קלה, כשהוא שואל על מישהו שהכיר. עמדתי קרוב לאיוון מבלי להגיד מלה. היה חשוך, ואף אחד לא יכול היה לראות את פניי. איוון אמר לאיש שאני בן דודו. בזמן שדיבר איוון, הסתכלתי ברחוב כדי לראות אם איש השירות החשאי עבר. שנינו ראינו את האיש חולף על פני השער, מה שקרוב לוודאי סימן, שהוא היה מרוצה מכך שלא היינו יהודים, אלא אוקראינים מהמחנה. עכשיו ידע איוון שזה הזמן לעזוב.

לאחר עוד מספר דקות של שיחה וצחוק, אמרנו "לילה טוב". מאחורינו, שמעתי עדיין את חבריו של איוון צוחקים, בשעה שהשומר פתח את השער ואנחנו צעדנו לתוך הרחוב החשוך והריק. עכשיו פנינו מהעיר וצעדנו במהירות לכיוון הבית של איוון והבונקר.

בזמן שהלכתי, התפעלתי מליל האביב הבהיר היפה. איך יכול להיות כל כך יפה, כשיהודים נשלחים מכאן ונרצחים? איך יכול כדור הארץ להמשיך ולהתקיים כאילו הכול כרגיל? ראיתי את מחנה העבודה שלי ממרחק. האם כל אלה שעבדו אתי נידונו לגורלם המר? להם לא היה לאן ללכת להסתתר. הם היו צריכים לעבוד ולחכות. הייתי בר מזל שהיה לי סיכוי קלוש להינצל.

הרגשתי כאילו אני חייל במלחמה, מוקף אויבים. הצלה נראתה אלפי מילין מכאן, עם סיכויים קלושים מאוד. אתה יושב בשוחות ויודע שאנשים סביבך נהרגים, ושכל רגע גם אתה עלול להיהרג. אבל אתה חי מיום ליום, אוכל, מתברך, מתוכח, אפילו שר, ואתה מקווה שבאיזו דרך נס תינצל ותישאר בחיים. איוון ואני עברנו ליד הבית בו גרתי, וליד הבית של דודתי. עכשיו גרו שם גויים. העיר הייתה מטוהרת מיהודים, מלבד אלה שבחמשת מחנות העבודה. לאחר חיסול הגטו נותרו כאלף יהודים במחנות.

כשהתקרבו לביתו של איוון, הוא לחש: "לך לחלק האחורי של הבית, בז'ו, וחכה עד שאפתח את דלת המרתף. יהיה בטוח יותר אם לא ניכנס לבית ביחד, במקרה ששכנים מסתכלים".

עמדתי מול צדו האחורי של הבית מספר דקות, מקשיב בדריכות לכל רעש או צליל הבא מבפנים. ידעתי שכבר היו שם אנשים. אבל הצליל היחיד ששמעתי היה קול טחינה מבית חרושת סמוך. מלבד זאת היה הלילה שקט. לבסוף שמעתי את סיבוב המפתח ואת דלת הפלדה נפתחת.

כשנכנסתי למרתף, מילא ריח של אדמה ושל קש את נחיריי. נגעתי בקיר האבן הקר ועצרתי. עיניי פנו לאור החיזור שהגיע לחלל המדרגות מהקומה העליונה. איוון סגר את הדלת מאחוריי.

עכשיו כבר התרגלו עיניי למרתף. ראיתי שמה שהיה פעם רצפת מלט, כוסה באדמה ובקש שהונחו מלמעלה. בלי להגיד מילה לקח איוון את והלך לפינת המרתף ליד הקיר הצפוני. כשחפר באדמה הרכה, הוא פנה ואמר: "אתה רואה, זו הכניסה למרתף, בז'ו. הממזרים האלה לא יוכלו לעולם לגלות שיהודים חיים כאן". הוא המשיך לחפור ולדבר אליי, כשהוא נזהר לא ללכלך את מגפי העור

המצוחצחים. לאחר מספר דקות גרד האת את מכסה המלט בגודל של כ-60X60 ס"מ.

בזהירות הסיר את שארית הלכלוך עם מטאטא זרדים, והרים את מכסה המלט בזרועותיו החזקות, השריריות. אור הגיח מהפתח.

כשעמדתי, מביט באיוון, שמעתי צעדים בבית בקומה העליונה. זו הייתה גברת בור, אשתו. "בז'ו", אמר איוון, "יש לי מספר כיכרות לחם גדולות למעלה. בוא ועזור לי לשאת אותן למטה". הוא צעד צעדים גדולים בכיוון המדרגות, ואני אחריו.

נכנסנו למטבח, מקום בו עמדה גברת בור ליד תנור. היא לבשה חצאית כהה וחולצה בהירה. היה לה שער חום-בהיר, ופנים עגולים יפים. התנהגותה לא הייתה ידידותית. אמרתי "שלום", אך היא לא ענתה.

המטבח היה צבוע לבן והיה בו ריהוט מועט. הכול נראה נקי מאוד. במרכז עמדו שולחן גדול ומספר כיסאות. בפניה אחת היה תנור גדול של לבנים עם מינדף מלבנים וצינור גז מחובר החוצה. בפניה שממול היה ארון עץ לבן לכלים, שם נשמרו גם לחמים. בשעה שאספתי את הלחמים מהארון, עזבה גברת בור את המטבח. נראה היה כי חשה לא נוח בנוכחותי.

לבית היו גם שני חדרי שינה עם הרבה חלונות מסביב. מאוחר יותר למדתי שהבורים לא ראו מעולם את הבית כשלהם. גברת בור בילתה זמן רב עם משפחתה בכפר, בזמן שאיוון נשאר בבית במשך השבוע כשעבד בבית החרושת. שניהם באו ממשפחות איכרים גדולות, מכפר שנקרא סְטֶבְּיִיק, כחמישה ק"מ מדרוהוביץ'. כאשר נישאו, כשנה לפני כן, הוא היה בן 20, והיא — בת 24. לאחר נישואיהם החליט איוון ללכת לדרוהוביץ' לחפש עבודה. הוא מצא עבודה בבית החרושת לנרות, והם עברו לבית שהשתייך לשורצים.

מאוחר יותר גילינו שגברת בור התנגדה מאוד לבניית הבונקר. אחיה היה שוטר במשטרה האוקראינית. אבל גברת בור, שהייתה מבוגרת מבעלה בארבע שנים, אהבה את איוון. היא אהבה אותו כל כך, עד שהסכימה לתכנית של בניית הבונקר מתחת לביתם, וסיכון חייהם כמעשה זה.

גברת בור הרגישה כמו רוב האוקראינים שלא אהבו יהודים. לאף אחד במשפחתם לא היה שמץ מושג, שאיוון ואשתו מחביאים יהודים. היה ברור שגברת בור מעולם לא רצתה להיות מעורבת בהסתרת יהודים, והייתה ביקורתית כלפי איוון על שעשה זאת.

איוון ואני עזבנו את המטבח עם שש כיכרות לחם שחורות, עגולות וגדולות. זרקנו את הלחמים במורד הכניסה אל הבונקר, ואני קפצתי פנימה. איוון בא בעקבותי. הנה הייתי בבונקר הגמור! האוויר היה כל כך חם, שכשהסתכלתי סביב ראיתי את כולם לבושים רק בבגדים תחתונים. אמי רצה אליי לברך אותי, בוכה משמחה ומהקלה. "בז'ו", היא חיבקה אותי, "סוף סוף אתה כאן!"

איוון התעלם מכולם, והלך לעבר יעקב, שפסע בעקבות אמי. עם החיוך הרגיל שלו, הכריז איוון: "יעקב, הבאתי לך את בז'ו". הוא סיפר לכל הנאספים סביבו על שוטר החרש שעקב אחרינו, ועל ביקורנו במחנה העבודה האוקראיני. הוא התפאר ביכולתו להערים על האימפריה הגרמנית האדירה.

בשעה שסיפר איוון ליעקב ולאחרים על הליכתנו לבונקר, התיישבה אמי ביחד אתי על דרגש העץ שנועד לי. הורדתי את החליפה, הנעליים, ושאר הבגדים, ונותרתי בתחתוניי.

הסתכלתי סביבי, כשאני רואה את הבונקר לראשונה. עד עתה, ראיתי את המרתף ואת התוכניות. עכשיו זה היה ממשי, ואנשים באמת חיו כאן. על פני דרגש העץ היו שמיכות וכרים עליהם ישנו. קיפלתי את בגדיי בזהירות, ושמתתי תחת ראשי. שכבתי ונרדמתי מיד, מתעלם מכל הרעשים סביבי.

כשעה מאוחר יותר, פקחתי את עיניי וראיתי קרשים מעץ מעל ראשי. לקח לי רגע לתפוס שאני מביט בתקרת הבונקר, ושסוף סוף אני כאן. לידי ישב אלוש שוורץ, אוכל את מנתו שהייתה מרק סמיך של שעורה. אלוש ואני היינו בני אותו גיל. הוא היה גבוה, רזה, בעל עיניים כחולות ואף ארוך. אך הדבר הראשון שראית כשהסתכלת עליו היה חיוכו.

הכרנו זה את זה ממחנה העבודה. לאחר המצוד הראשון הוא נעלם והלך להסתתר. מאוחר יותר הצטרף לאביו ועזר לאהרון וליעקב לבנות את הבונקר. הוא הסתכל בי בחיוך. "שלום, בז'ו. חיכתי לכואך".

זו הייתה שעת חצות, והבונקר היה בשיא הפעילות. "למה אתה אוכל עכשיו?" שאלתי את אלוש.

"אנחנו ערים כלילה, וישנים במשך היום כרי שאנשים מהרחוב לא ישמעו אותנו. בקרוב תתרגל לכך".

אלוש היה בגובה כמטר ושמונים, והיה צריך להתכופף כאשר הלך בבונקר. הוא גם היה צריך לשים לב שלא להתנגש בנורות החשמל. אבל הוא הלך רק לעתים רחוקות. הוא ישב במקום שנועד לו, קרוב אליי. ניסיתי לרדת ממיטת

הדרגש שלי, אבל לא יכולתי. היה כל כך מעט מקום לנוע. הבונקר היה ברוחב של 3 מטרים בלבד, והתנור, המדפים והמיטות, גזלו את רוב שטח הרצפה. הדרך לשירותים הייתה ברוחב של כחצי מטר בלבד. ועכשיו היו עסוקות גברת שוורץ, אימא של אלוש, וגברת בֶּרְגוֹוֶרְק, בחלוקת מרק שעורה לכולם.

שכבתי מולן והסתכלתי. גברת ברגוורק הייתה אישה נמוכת קומה, מוצקה, כבת ארבעים. היו לה זרועות חזקות והיא נעה מהר מאוד, יוצקת את מרק השעורה מתוך דוד לתוך מגוון קערות ופחיות. גברת שוורץ שקלה בזהירות כל קערה על המאזניים שסיפק איוון, והגישה את הקערה לאדם הבא בתור בשורה. כל אחד קיבל בדיוק אותה כמות של אוכל, אף לא טיפה יותר או פחות, כדי שלא תהיה סיבה לריב. לשתי נשים אלה הייתה שליטה מוחלטת על הבישול ועל חלוקת האוכל.

הבונקר היה חם מאוד. הייתי נרגש מכדי לאכול את מנתי, כך שנתתי אותה לאלוש, הוא טרף אותה בדקה. "אלוש", התלוננתי, "אני לא יכול לסכול את החום הזה. אני אמות בגללו".

"אתה תתרגל אליו", ענה אלוש, כשחיוך רחב על פניו.

החלטתי ללכת לשירותים. הלכתי לאט, יחף, בדרך הצרה העשויה עץ, לקצה השני של הבונקר. פתחתי את דלת העץ והתפעלתי מכך שהיה בהם גם מושב עץ. זה היה למעשה ספסל עם חור במרכזו. כשעמדתי מעל האסלה, היכה אוויר קריר בפניי. זה היה טוב. הפסקתי להזיע; האוויר הדלוח של הכיוב היה מרענן.

לפתע, היכה בי גל של בחילה, ראשי כאב והרגשתי סחרחר. התכופתי מעל השירותים והקאתי מה שאכלתי באותו ערב. התיישבתי על האסלה לנוח. לאחר מספר דקות יצאתי החוצה, הרמתי את דלי המתכת, והשקעתי אותו לתוך הבור למלא בו מים, כדי לשטוף את האסלה.

בדרכי חזרה למקומי המיועד, השתדלתי לא לנעוץ מבטים בכל הגופים המעורטלים — שמנים, רזים, גבוהים, נמוכים, מבוגרים, צעירים. מעולם לא ראיתי כל כך הרבה אנשים כמעט עירומים. הם היו ישובים, שכובים, מדברים, ישנים — כולם בלבוש תחתון. היינו שישה עשר איש בסך הכול. הכרתי רק חלק מהם. את אלה שָׁבְנו את הבונקר, ואת משפחת קופפרברג.

על מיטת העץ שעליו ישבנו וְיִשְׁנו, ניצבו עמודי התמיכה של התיקרה, במרחקים של למעלה ממטר אחד ממשנהו, אשר הפרידו כל משפחה או קבוצה.

שכבתי במקום שלי ועצמתי את עיניי. מחשבותיי התרוצצו בפראות בחושבי על האנשים שעזבתי במחנה. חברי פאול, שהלך אתי לבית הספר לפני המלחמה, היה רזה, אינטליגנטי ומנומס. מאז נלקחו הוריו, נעשינו קרובים. הוא אהב תמיד לשוחח אתי לאחר העבודה. הואיל ומקומות הלינה שלנו צומצמו, נשארנו באזור העבודה, עד שעלינו על משכבינו. לא הייתי מסוגל לספר לפאול שאני עוזב. חשבתי על שרה, ועד כמה נואשת ונפחדת הייתה לאחר חיסול הגטו, כאשר פגשתי אותה באזורי הלינה של מחנה העבודה.

הכי הרבה הרהרתי בכנות דודי, גניה והלן. לאחר שאיוון קבע להיפגש אתי ולקחת אותי לבונקר, חשבתי להביא גם את גניה ואת הלן. אך לא הייתה לי כל דרך ליצור מגע אתן, הואיל והן היו במחנה הַרְוּוּקָה. הנה אני שוכב במסתור, חשבתי, והאחרים בחוץ, ללא מקום להסתתר בו.

פקחתי את עיניי. שוב סידרתי את הכרית שלי, והתבוננתי בגברת ברגוורק ובִּבְנָה מִנְק, מנקים את דוד הפלדה הגדול. לכולם הוקל שהבישול הסתיים, כי התנור הפך את החום לבלתי נסבל. צפיתי בתימהון בגברת שוורץ המבריקה כל כף, מייבשת את הקערות ומנקה את התנור. היא הייתה בִּלְבוֹסְטָה (עקרת בית טובה) וניקתה את המטבח הקטנטן של הבונקר, כאילו היה זה ביתה לאחר מסיבה. אלוש ראה שהתעוררתי. "על מה אתה חושב, בז'ו?" הוא משך בזרועי בעדינות, "אל תהיה כל כך רציני, סוף סוף אנחנו כאן".

לא ענית לך. אלוש בר מזל על שהוא עם הוריו ועם שתי אחיותיו, חשבתי. אך היו בעיות. כמה זמן נצטרך לשהות כאן? והאם ימשיך איוון להביא לנו מזון?

פרשיית האהבים של איוון

לבלונדינית הרזה והמושכת בבונקר היו פנים יפים. היא הייתה כבת שלושים, בגובה בינוני. היו לה עור בהיר, שפתיים אדומות ועיניים כחולות. שערה הזהוב היה מסורק לאחור, והיה לה זנב פוני. התפעלתי מיופיה. שמה היה פִּי, ואני דמיינתי לי אותה מאחורי הוילון, כאשר התרחצה לעתים תכופות באזור של כ־60X60 ס"מ, בפניה ליד השירותים.

פִּי, ואחותה הגדולה יותר סֶלָה, שתיהן בודדות, היו מצטרפות חדשות. שתיהן הגיעו באפרייל כאשר הגיע גם יצחק שיינפלד, ביחד עם שתי אחיותיו. הן שילמו לאיוון מאות דולרים אמריקאים.

לפני בואן לבונקר, איברו פִּי וסלה את כל משפחותיהן. אשתו של שיינפלד וילדו אף הם נשלחו. הוא היה באמצע שנות השלושים שלו. בעל שער אדמוני, עור לבן, נמשים, ואף בולט ארוך. לשיינפלד היה חוש הומור טוב, והוא צחק לעתים קרובות. הוא נראה חביב וחסר דאגה, למרות שבאותם ימים איש מאתנו לא היה משוחרר מדאגות.

הם תפסו את מקומותיהם על הדרגשים, ויצחק שיינפלד מיקם עצמו בדיוק בין שתי האחיות, פִּי וסלה. נראה היה שלא היו לו שום עכבות לקיים יחסי-מין עם שתיהן. החיים בקצה השני של הבונקר, רק כ־5 מטר משם, היו שונים. שם המשפחות התנהגו בצורה "נאותה".

מספר ימים אחרי שהגיעו, פתח איוון את הבונקר והביא את אספקת השעורה שלנו. הוא החליף מספר מלים עם יעקב, ובאותו זמן הביט בפִּי, האחות הבלונדינית הצעירה יותר. היא ישבה במקום שלה, לובשת רק תחתונים וחזיה;

כולנו היינו בלבוש תחתון בגלל החום. רגליה ושדיה והצדודית של פניה הרזים היו יוצאי דופן. איוון לא הקדיש תשומת לב רבה ליעקב, שהחזיק כסף כדי לשלם עבור השעורה. במקום זאת, הוא התקדם אל הדרגש של פי.

יצחק שכב, מדבר אל סלה כדי לא להפריע למה שעמד להתרחש בין איוון לבין פי. ראיתי את איוון מחייך, ואז הכריז בקול רם שהבונקר ייפתח לשתי שעות. אנחת רווחה — כי הפתח מהמרתף הביא משב אוויר קריר. לאחר מספר דקות, יצאה פי מהבונקר. היא עלתה למעלה עם איוון. ידענו שגברת בור בכפר עם משפחתה.

החלטתי ללבוש את מכנסיי ולעלות למרתף. זה היה תענוג להריח את הבית ואת תפוחי האדמה המטוגנים שהוכנו למעלה. התקרבותי לדלת המרתף הפונה לחצר האחורית, שמתתי את פניי כנגדה, ונתתי מבט חטוף בירח ובכוכבים דרך הסדקים. זו הייתה הרגשה טובה להביט החוצה לתוך החשיכה הגדולה. אז נשכבתי על האדמה המכוסה קש וחיכיתי שפי תחזור. ראיתי אותה יורדת מלמעלה עם סל מלא גבינה, בשרים ולחם. היא לא שמה לב אליי, שוכב בפניה של החלק האחורי של המרתף. אז ידעתי שזה הזמן להצטרף לכולם בבונקר החם, כי איוון עמד לרדת ולסגור את הכניסה ולכסות אותה באדמה ובקש.

איוון המשיך לגלות את הכיסוי והפתח של הבונקר לעתים קרובות. פי עלתה למעלה לפחות פעמיים בשבוע, ואני שמחתי תמיד לעלות למרתף לשאוף אוויר צח. היו פעמים שאיוון הביא למטה מספר לחמים בשבילנו. הוא נהנה מיחסיו עם פי, דבר שהביא תועלת גם לנו. בזכות פרשיית האהבים שלו, קיוונו שלא יסגיר אותנו לגרמנים או יפקיר אותנו. חששנו היחיד היה, שגברת בור תגלה את פרשיית האהבים של איוון. זה יהיה הסוף של איוון ושל כולנו בבונקר.

החזרה לבונקר המחומם מדי לא הייתה קלה עבורי. הסרתי את מכנסיי ואת הכותונת, קיפלתי אותם בזהירות, ושמתי אותם מתחת לכרית שלי. בגלל שנוי הטמפרטורה, הרגשתי יותר חום מאשר קורם. אנשים רבים השיבו רוח על עצמם, אבל כמה שכבו דמומים, בוהים בתקרת העץ שמעלינו. יכולתי להריח את הבשר ממנו נהנתה פי עם אחותה ועם יצחק. ריח הבשר לא ממש גירה אותי, אבל חשבת על הלחם שהם אכלו, ודמיינתי לעצמי כמה נחמד זה היה לאכול פרוסת לחם.

עצמתי את עיניי. לוטקה החלה לשיר שיר ערש, ואני נרדמתי. זמן מה אחר כך העירה אותי אמי כדי לאכול ארוחת בוקר — קפה שחור ושעורה.

המצטרפים החדשים

מאי 1943

וכך היינו — שלושת הנותרים ממשפחתי, השוורצים, הברגורקים, הקופפרברגים, שבאו זה מקרוב, ואותם הכרתי. הָרֶשׁ אַקְשֵׁיין ואשתו רוז, שהו בבית של איוון בזמן הבנייה של הבונקר, מסתתרים בעליית הגג. מצאתי את מר אקשטיין יושב בבגדיו התחתונים, חסר הבעה. הוא היה נמוך, רזה, בשנות הארבעים המוקדמות. עיניו היו שקועות בחוריהן, והוא לא נראה לי חזק. אשתו רוז התקרבה אליי בבוקר הבא, בשעה שחלפתי על יד הדרגש שלהם כדי להגיע לשירותים. "בז'יו, האם אני יכולה לדבר אתך?" היא שאלה אותי בקול נמוך.

הסתובבתי כדי להסתכל בה. היא הייתה אישה רזה, שברירית וקטנה. שיערה היה מסורק לאחור והיו לה פנים חיוורים ועצובים. "שכ לירי, בבקשה", היא אמרה. "אני צריכה לדבר אתך."

שניהם זזו כדי לפנות לי מקום ביניהם. ואז המשיכה, "בז'יו, אני תוהה אם ראית או שמעת על בְּנִינָה. בוודאי הכרת אותם. בְּלֶק הוא בן שש-עשרה, ומִיטְקָ — שמונה עשרה. הם היו בגטו, ומאוחר יותר נעלמו."

היא דיברה ובכתה באותו זמן, מוחה את עיניה בממחטה. "אולי הם ברחו אל היער?"

הסתכלתי בהם, מבין עד כמה סבלו שניהם כאן במחבוא, ללא ילדיהם. אז לקחה את ידי, ונגעה בה בעדינות.

ענית: "יש סיכוי טוב שהם ברחו ליצר או לתוך אחד מהמחנות. חייבת להיות לכם תקווה שהם בחיים".

מר אקשטיין לא אמר מלה. מספר דקות אחרי כן חזרתי לשבת על הדרגש שלי ליד אלוש.

חיסול הגטו גרם לחרדה רבה אצל היהודים המעטים שנותרו במחנות, ולא לה שהיו במקומות מחבוא זמניים. מספר יהודים הסתתרו במרתפים או בעליות גג בבתי גויים, אבל לרוב הבהירו להם הגויים, שסידור כזה הוא זמני. אלה היו גויים טובי לב שרצו לעזור אבל פחדו להתגלות, ולא רצו לסכן את חייהם.

משפחת בדיאן הייתה מורכבת מסבתא — אמא של מוניק בדיאן, שהתיידד בזמנו עם ראשי הגסטפו (אותו הרגו, מאוחר יותר, בזמן מסע צייד), אשתו של מוניק — ינקה, ובתם בת השלוש — מושקה, אחותו צ'ליה ובעלה, בני משפחת גליצה ובתם בת השלוש וחצי — אנוליצ'יה. בסך הכול הייתה המשפחה מורכבת מארבעה מבוגרים ומשתי ילדות. לא היה מקום בעיר שמשפחה גדולה כזו — במיוחד עם שתי ילדותיה — יכולה הייתה להסתתר.

הם שמעו על הבונקר של איוון דרך המהנדס בקנרוט, שהיה מקובל על הגסטפו, וגר במחנה יאנה. איוון שוטט סביב מחנה זה כדי למצוא יהודים עם כסף. בקנרוט עשה עיסקה עם איוון תמורת סכום גדול כדי לאפשר לכל משפחת בדיאן, שהסתתרה באופן זמני במקומות אחרים, להיכנס לבונקר שלנו.

בלילה בו הגיעה משפחת בדיאן, ירד איוון למטה. הוא פסע לעבר יעקב ואמר: "יש לנו כאן קבוצה חשובה של אנשים שתגיע בקרוב. הם שש נפשות של משפחת בדיאן כולל שתי ילדות. יעקב, אני רוצה שתכין מקום עבורם".

הכרנו את משפחת בדיאן היטב, וידענו שהיו בעלי השפעה בעיר. אבל שני ילדים קטנים יכלו לגרום לאסון; הגרמנים גילו בונקרים רבים ומקומות מחבוא אחרים בגלל ככי ילדים. אך לא הייתה לנו ברירה; המשפחה עמדה להגיע בקרוב. כאשר הגיעו, שכבתי על הדרגש שלי מביט בהם נכנסים לבונקר. הסבתא נכנסה ראשונה. היא הייתה אישה שמנה, שבקושי נכנסה דרך הפתח. מר גליצה בא אחריה, מרפא שיניים כבד — משקל, עם חיוך ידידותי. אחר כך אשתו צ'ליה. ינקה בדיאן, האלמנה, נכנסה אחרונה עם שתי הילדות.

יעקב בירך אותם, פינה להם מקום, והם התמקמו איתנו על הדרגש המשותף. משפחת בדיאן הייתה בעלת השפעה על איוון. הוא הביא להם מאכלים מיוחדים מהמהנדס בקנרוט, שהיה עדיין במחנה יאנה. הילדות היו זקוקות לטיפול

מיוחד, אף שהתנהגו טוב. לפעמים בכו, אך זכו לתשומת לב רבה מכולנו. עכשיו היו בבונקר, שנבנה עבור ששה עשר אנשים, עשרים ותשעה איש. האוויר נעשה רחוס יותר וחס יותר, והרעש גדל.

לכן, הסתירו אנשים את מקלטי הרדיו שלהם והאזינו להם רק במרתפיהם. כרגיל, היה זה אחי, יעקב, שניהל משא ומתן עם איוון. בפעם הבאה שהביא לנו איוון שעורה, אמר לו יעקב: "אתה יודע, אִיוֹשְקוֹ", כפי שהוא קרא לו, "אנחנו זקוקים לרדיו. יש לנו ביחד מאה דולר. תהיה מוכן ללכת העירה ולהשיג לנו רדיו עם גלים קצרים? אתה יכול לקנות אותו רק בדולרים אמריקאיים. מישוהו בוודאי יהיה מוכן למכור רדיו עבור הון כזה".

איוון חייד, כפי שנהג בדרך כלל, ולקח את הכסף. "יעקב, אתה מכיר אותי היטב עכשיו. אני יודע להשיג דברים. אתה רוצה נְשָק? אני יכול להשיג לך".

"לא, לא. אנחנו לא רוצים נשק. אנחנו צריכים רק רדיו".

איוון אמר בטון רציני, "אני יודע, אני יודע, אתם צריכים אותו ואני אשיג אותו. זה לא סיפור גדול".

יעקב התרה בו להיות זהיר, אבל איוון חייד בביטחון. "אל תהיה מתוח. אתה עצבני מדי, אני יודע איך לטפל בדברים". איוון שם את הכסף בכיס מכנסיו והתקדם לעבר הפתח, בגופו האתלטי, הרזה, מהיר כקוף. הוא סגר את פלדת הבטון וכיסה אותה באדמה עד הפעם הבאה.

כולם היו נלהבים מהסיכויים שיהיה רדיו — כולם, זאת אומרת חוץ ממר שוורץ. "מעולם לא הקשבתי לרדיו קודם, ואני לא צריך את הרדיו עכשיו", הוא אמר, "אלוהים מדבר אליי באמצעות התפילות. אנחנו חייבים להאמין בו". אבל כולנו מלבדו ידענו שלאחר האוכל, הרדיו הוא הדבר הבא בחשיבותו, כי הוא יהיה עורק החיים שלנו עם העולם.

עברו יותר משבועיים בציפייה דרוכה לשובו של איוון עם אספקת שעורה ועם הרדיו. בדרך כלל היה פותח את הבונקר כל מספר ימים. עכשיו מילאה אותנו חרדה. בילינו לילות ללא שינה, דואגים לגורל איוון. ידענו שבלעדיו אנחנו אבודים — כל קיומנו תלוי בו. השק האחרון של שעורה הצטמק, ויספיק רק לעוד מספר ימים.

לבסוף, מוקדם בבוקר אחד, שמענו צעדים בבית. הכרנו את צעדיה של אשתו של איוון, שאת שמה לא ידענו; קראנו לה בורֶזְכָה, שמשמעו באוקראינית "אשתו של איוון". צעדיה נשמעו כשעתיים, ואחר כך נעשה הכול שקט. הואיל ולאיוון ולאשתו היה בית בכפר, היא ביקרה בבית לעתים רחוקות. היו פעמים ששמענו משאיות עוברות, אבל מלבד זאת נשמר השקט.

עבר שבוע נוסף. מה קרה לאיוון? שלושה שבועות חלפו מאז ביקורו האחרון.

הרדיו

יולי 1943

חלפו יותר מחדשיים מאז הגעתי לבונקר. היינו מנותקים לחלוטין מהעולם החיצון. הקשר היחיד שלנו היה באמצעות איוון, שחפר בפנית המרתף שלו, הרים את מכסה הבטון, וירד למקום המחבוא התת קרקעי שלנו.

המשימה הקבועה של איוון הייתה להביא שק של שעורה, שק של תחליף קפה ונייר לשירותים. מדי פעם הביא מספר כיכרות לחם עגולות גדולות. בכל פעם שהביא אספקה, סיפר לנו איוון חדשות מהעולם ומהמתרחש בעיר. היינו מעוניינים במיוחד לדעת אם נותרו עדיין מחנות עבודה בדרוהוביץ', ומה קורה בחזית המזרחית.

בגלל חרדתנו הגדולה לגורלנו, נעשינו כולנו חסרי מנוחה ועצבניים. ידענו שהרוסים הביסו את הגרמנים בסטלינגרד, אך לא ידענו עד כמה רחוקים הם מאתנו. היינו תלויים בנצחונות הרוסיים, ובהתקדמות הצבא הרוסי לשחרור שלנו.

באחד הימים של חודש יוני החלטנו כולנו, שכל מי שנותר לו כסף, יתן את חלקו, ונבקש מאיוון לקנות לנו רדיו ומפה של אירופה אותה נשים על הקיר. רצינו לעקוב אחר כל קרב כדי לראות עד כמה קרובים, או רחוקים, הרוסים.

כל מי שהיה לו רדיו באותו זמן, היה צריך לרשום אותו במשטרה הגרמנית; וכדי לקנות רדיו, היה צורך בקבלת רשות מהמשטרה הגרמנית. הגרמנים פיקחו על מקלטי הרדיו כי לא רצו שהאנשים יידעו עד כמה גרוע מצבם בחזית המזרחית.

בשתיים בבוקר ביום ראשון שמענו צעדים מהירים מעלינו. בקולות מהוסים שאלנו: מי זה יכול להיות? הקולות המשיכו כעשרים דקות, ואז לפתע צלצל הפעמון המחובר לתייל, התלוי מתוך הארוכה, פעמיים. משמעות הדבר הייתה שאיוון עומד לפתוח את הבונקר.

כולנו היינו נרגשים. חיבקנו זה את זה ונאנחנו בהקלה. האזנו בדריכות לקול האֵת של איוון המפנה את האדמה, אז הרים את המכסה והוריד את עצמו לתוך הבונקר. הוא עמד עם רדיו בידיו, פניו האירו בחיוך רחב, ושערו הבלונדיני-בהיר על מצחו. "אתם רואים שהשגתי", הוא התפאר. "כל דבר שאיוון רוצה, איוון משיג".

הקפנו את איוון וחיבקנו אותו, ידענו שהוא אוהב להרגיש חשוב. אחי יעקב אמר לו: "כאשר נשחרר, נקח אותך על כתפינו למרכז העיר ונראה לכולם איזה גיבור אתה!"

איוון נתן את הרדיו ליעקב והתיישב בקצה הדרגש שלנו. הוא נראה עייף כשסיפר לנו על דרך הייסורים שעבר. "הלכתי לרינק (מרכז העיר), שבו מוכרים אנשים חפצים משומשים. יש שם אדם גבוה, לבוש היטב, המוכר ביגוד. אני חושב, הוא נראה כמו אדם שיש לו רדיו — הוא גם אלגנטי וגם תרבותי. קודם אני פונה אליו בקשר ללבוש. אז אני אומר, 'אתה יודע, מיסטר, הייתי רוצה לקנות רדיו. יש לי דולרים לשלם עבורו. אני אעשה אותך עשיר'.

האיש מסתכל עליי בחשד, אבל אני מראה לו את הכסף, כשאני מסתכל מסביב לבדוק אם מישו רואה זאת. אז הוא אומר לי שיש לו רדיו גלים קצרים של "טלפונקן", בדיוק מה שאני רוצה. 'אוקי' הוא אומר. הוא אוסף את חפציו ומבקש ממני ללכת אתו הביתה. בביתו, הוא יורד למרתף, שם הוא שומר את הרדיו מוחבא, מעלה אותו ומחבר אותו לחשמל. הוא מנגן יופי. אני בודק אותו היטב — גלים ארוכים וגלים קצרים. זה בסדר. אני אומר לו שאני יכול להוציא מאה דולר עליו, והעסקה סגורה. אחר כך, הוא מזמין אותי לשתות וודקה אתו, כך שאני נשאר בביתו עד שמחשיך.

אני מבקש ממנו שק, שם בתוכו את הרדיו ונושא אותו על כתפיי. אני הולך מהר לכיוון הבית, כששני שוטרי גסטפו באים לקראתי. הם שואלים אותי מה אני נושא בשק, ואני אומר להם: 'עץ'. הם דורשים ממני לפתוח את השק, ואז הם לוקחים אותי למפקדה כדי לחקור אותי בקשר לרדיו".

כולנו עצרנו את נשימתנו כשסיפר איוון את סיפורו. "הם שואלים לכתובתי,

ואני נותן להם את כתובת הבית של סֶטְבֵּנְקִי, בו גרה אשתי — לא של המקום הזה. הם מכניסים אותי לבית סוהר, ויומיים אחר כך הם הולכים לאשתי ומספרים לה שאני בבית סוהר כי ביצעתי פשע גדול.

אשתי מספרת מהר לאח שלה, שהוא שוטר אוקראיני, והוא מגיע מיד. הוא יוצר קשר עם אנשים אחרים, המשחדים את הגרמנים שישחררו אותי עם הרדיו. יש לכם מזל שיש לכם את הרדיו הזה, יעקב", הוא חייך.

איוון היה מאושר. הוא הלך לחברתו פי, נישק אותה על הלחי, ונתן בה מבט. אחר כך דחס את עצמו לתוך הכניסה של הבונקר. חברתו פי הלכה בעקבותיו, והם בילו את הערב ביחד בבית. שעתיים מאוחר יותר היא חזרה עם סל אוכל. איוון כיסה אותנו שוב ושמענו את קול האדמה הנופלת על כיסוי הבטון.

זה היה רדיו "טלפונקן" של גלים קצרים — גדול, חום, נייד, עם גלים ארוכים וקצרים ועינית שאמרה לך אם התחנה מכוונת. כולנו הצטופפנו סביבו, חיברנו אותו, הזזנו את המחוג ולהפתעתנו הוא פעל. המשכנו לסובב את החוגה עד שמצאנו תחנה רוסית שהיו בה חדשות חוץ, שתיארה את המיקום של כל חזית ואת הקרבות שהתחוללו. הואיל והיינו מתחת לאדמה, קלטנו קליטה מעולה מגרמניה, מרוסיה, מאנגליה, אפילו מפלסטיין. לעתים קרובות ביותר האזנו ל"קול אמריקה", לשידורי החוץ הבריטיים ולחדשות בפולנית. כמו כן האזנו לחדשות בגרמנית ונהנינו מתיאור התבוסות שלהם בחזיתות השונות. אך החשוב מכול, האזנו לדיווחים התכופים ולפרשנויות ממוסקוואה. עקבנו אחר כל תנועה של הצבאות הרוסיים, במיוחד הצבא בדרום אוקראינה, שנע לכיווננו.

מיקמנו את הרדיו על מדף מעל לדרגש של גברת קניג, ותלינו את המפה על הקיר מתחת למדף. גברת קניג לא קיבלה בכרכה את הקהל מסביב לדרגש שלה, אך לא היו ויכוחים גדולים כי חשוב היה מאוד להאזין לרדיו, והיא ידעה זאת. כדי להבטיח שהרדיו לא יינזק או ייפגע, מונה מונדק קופפרברג לטפל בו. רק מונדק הורשה להדליק את הרדיו ולכוון את החוגה. מונדק היה נער רזה, בגיל שלוש-עשרה, זריז בידיו ומבריק בצורה יוצאת דופן. הוא לימד אותנו, הצעירים, לשחק שחמט. הוא גם היה הספר שגזר לכולם את השער. לכן בטחנו בו שישמור על הרדיו.

הואיל והרדיו עבד על שפופרות, השתמשנו בו בחיסכון. ידענו שיהיה קשה לתקן אותו אם אחת מהשפופרות הרבות תישרף. לפעמים היו ויכוחים מתי להפעיל את הרדיו. אנחנו, שרצינו להקשיב לו, ביקשנו שכולם יפסיקו לדבר.

היו הרבה "שששו!" ככל שחזית המזרח התקרבה אלינו. האזנו כל חצי שעה למהדורת החדשות, למרות שחזרו על אותם דיווחים. היינו זקוקים לאמונה ולתקווה. לרובנו, ההאזנה לחדשות על נצחונות הרוסים בחזית המזרח, הייתה חשובה אפילו יותר מאוכל.

כדי לשמור על הרדיו, הגבלנו את ההאזנה לחדשות בלבד. אבל, היה יוצא מן הכלל אחד, וזה היה שידורי החוץ של קבלת שבת מפלסטין, כל יום שישי בערב. מר שוורץ, שהיה שומר המצוות האדוק ביותר בינינו, היה לוקח את הסידור ועוקב אחר התפילות. באותו רגע היה הבונקר שקט לחלוטין. רובנו שכבנו או ישבנו על הדרגשים, חלק חבוקים, אחרים בוכים מהתרגשות. התפילות היהודיות, והשירה היפה, גרמו לרובנו לדמוע. הנה אנחנו מאזינים לאנשים שלנו — החופשיים, בארץ הקודש, המתפללים אלינו, הקבורים מתחת לאדמה עם סיכוי קטן לשרוד. זה נתן לנו תקווה ואומץ.

הרדיו מילא תפקיד חשוב בהישרדותנו. הוא שמר על תקוותנו עד השחרור.

האודיסיאה של אהרון

ערב אחד, במאי 1943, בסכיבות השעה עשר, צלצל איוון פעמיים בפעמון, סימן שהוא פותח את הבונקר. שמענו אותו חופר ואז מרים את הבטון. להפתעתנו נכנס אהרון שפירו, ובעקבותיו אשתו מלפה ובנם הקטן. אהרון, שתכנן ובנה את הבונקר שלנו, חזר. אהרון קפץ על יעקב וחיבק אותו. בגדי אהרון היו רטובים, פניו בלתי מגולחים ועיניו גדושות דם. הוא נראה מותש. אשתו עמדה מאחוריו, מחזיקה את בנם בזרועותיה. לוטקה שוורץ, במקום שלידי, זזה הצדה וביקשה ממלכה לשבת.

"יעקב, הגרמנים גילו אותנו. יש לנו בעיות רבות — זאת תסבוכת". יכולתי לשמוע את התסכול, הכעס והכאב בקולו של אהרון. התרוממתי ועמדתי ליד יעקב כדי שאוכל לשמוע טוב יותר. הבונקר היה שקט. כל אחד התאמץ לשמוע את סיפורו.

תחילה סיפר לנו אהרון על הבונקר שבנה למשפחתו תחת הבית שבו גר בגטו, ברחוב קובלסקה 8. "אתה מבין, בניתי את הבונקר שלכם לאחר שסיימתי את שלי. בניתי בונקר גדול למשפחתי ולקרובים — כשמונים איש, וצברנו אספקת אוכל למשך שנה. הבונקר שלנו היה קנאת כל יהודי ששמע עליו. היה לנו הכול — אפילו מקלחת עשויה מרדיאטור של מכונית. אחרי האקציה השנייה, חיפשו כולם מקום להתחבא. היה לנו הסיכוי הטוב ביותר". אהרון הפסיק ונתן במלכה מבט עצוב.

"הגרמנים ידעו שיש בונקר במקום כלשהו בגטו, אך הם לא ידעו היכן. כאשר חיסלו את הגטו, הם התאמצו מאוד למצוא את הבונקר, אך במהלך

השבועות שקדמו עבדנו קשה על פתח מילוט אל תעלות הביוב. כך שזה קרה היום. שמענו את הגרמנים שוכרים כל חלק בבניין שמעלינו. הם זרקו רימון יד לתוך המרתף במקום בו הוסוותה הכניסה שלנו. כאשר מילא העשן את הבונקר שלנו, השתעלנו והיינו חייבים לעזוב, לא יכולנו לנשום, כך שכולנו נכנסנו לתעלות הביוב. אמרתי לכולם להיפגש מול ביתו של איוון, במבנה נטוש של בית חרושת". אהרון קימט את מצחו בהיזכרו בבהלה ובמהומה שקמו.

"רבים אבדו במערכת תעלות הביוב ולבסוף נתפסו ע"י המשטרה הגרמנית והאוקראינית כאשר עלו לרחובות. אבל עשרים מאתנו מחכים בבניין מעבר לרחוב. אני משאיר את אשתי ובני אתכם. אני הולך ליער עם האחרים כדי לבנות בונקר חדש, וכאשר הוא יהיה גמור", שוב הביט במלכה, "אחזור ואקח את משפחתי".

לבי דפק במהירות בראותי את אהרון במצוקה כזאת. מלכה הייתה אשה צעירה בשנות העשרים המאוחרות שלה, עם פנים מלאים, עגולים ויפים. גם היא הייתה תשושה, וישבה בשקט קרוב לבנה. היא השפילה את עיניה, והסתכלה למעלה רק כדי להביט באהרון כשדיבר אלינו.

יעקב הגיש לאהרון זוג מכנסיים וכותונת, ואהרון שטף את פניו והחליף בגדים. לוטקה שוורץ עזרה למלכה ולבנה הקטן. בגלל החום, הורידה מלכה את שמלתה וקיפלה אותה בצורה מסודרת. אז שכבה עם בנה ליד לוטקה.

התיישבתי במקומי, קרוב לילדם הקטן, שנרדם ברגע שנשכב. ראיתי אותו ישן בשלווה. היה לו שער שחור ומתולתל וריסים ארוכים ושחורים.

הסתכלתי למעלה וסימנתי ליעקב להתקרב. "אנחנו בסכנה גדולה", לחשתי, "ישנם עשרים אנשים מעבר לכביש. תגיד לאהרון לקחת אותם מכאן מהר, פן נתגלה".

"אני לא יכול לעשות זאת", יעקב הניד בראשו, "אהרון יעשה את ההחלטה שלו. אני בוטח בו, הוא יודע מה לעשות".

אהרון עמד בשקט מול התנור, שם היו ארבע כיכרות לחם גדולות. הוא פנה ליעקב והביט בו ישר. "האם אני יכול לקחת את הלחמים האלה בשביל כולנו?" ידעתי שהוא לא צריך לבקש. למרות שקיבלנו לחם רק לעתים רחוקות מאיוון, והיה זה מעדן עבורנו, לא היה אכפת לנו להיפרד מהלחמים לטובת אהרון. "קח כל מה שאתה צריך", אמר לו יעקב.

אהרון התכופף למקום בו שכבה מלכה. הוא חיבק אותה, ואז נשק לה על לחיה. הוא הביט בריכוז בבנו הישן. אז חיבק את יעקב ומלמל: "אחרי שאסיים את הבונקר, אחזור לקחת את משפחתי". אהרון זחל לעבר היציאה. איוון יצא אחריו וסגר את הבונקר.

ערב אחד, מאוחר, ביולי 1943, שמענו את צעדי איוון בקומה העליונה. שני צלצולים של הפעמון, השתיקו את הבונקר. בדרך כלל כשאכלנו, דיברו האנשים בקול רם, למרות שיעקב נהג להזכיר לנו להיות שקטים. איוון פתח את הבונקר ונכנס בליוי אהרון. אהרון נראה טוב. פניו היו מגולחים, והוא נעל מגפיים גבוהים. הוא ומלכה התחבקו חיבוק ארוך. מלכה בכתה בהקלה על שהיא רואה אותו שוב. לא שמענו מלה ממנו מאז עזב.

אהרון הרים את בנם וחיבק אותו. "חסרתם לי כל כך שניכם! עכשו סיימתי את הבונקר ביער. כולם שוכנו בפנים, ואנחנו יכולים שוב להיות ביחד". אהרון חיך חיוך רחב. הוא חיבק את איוון ואת יעקב מספר פעמים, נלהב ואופטימי כפי שהיינו רגילים לראותו.

אהרון ויעקב התיישבו קרוב אליי כדי לדבר. "אתה רואה", פתח אהרון במלים בהן רגיל היה להתחיל סיפור, "כאשר גילו הגרמנים את הבונקר שבנתי בגטו, נשארו בחיים רק עשרים אנשים. ארבעה מאחיי וכמה ממשפחותיהם, ואחרים ששרדו, ואני לא יכולתי לנטוש אותם. הם היו תלויים בי בתכנון ובבנייה של בונקר נוסף. כולנו צריכים לשרוד". הוא דיבר בהתרגשות, מדגיש את מילותיו בתנועות סוחפות של ידיו. "אנחנו נשרוד או נאבד ביחד".

אז סיפר לנו אהרון מה קרה לאחר שעזב אותנו חרשיים קודם לכן. "אותו לילה עזבנו את הבניין שמעבר לכביש והלכנו בזוגות עד שעזבנו את דרוהוביץ". נכנסנו ליער העמוק ליד פוֹדְבוֹז', עשרה ק"מ מכאן. אחי ואני הכרנו את האזור היטב כי גרנו לא רחוק משם, וכילדים נהגנו לשחק ביער. שנים מאוחר יותר קנו אחיי פרוות משומר היערות שגר לא רחוק.

מצאנו מקום שבו היה היער עבות, ושכבנו בין העצים. כולנו היינו תשושים וישנו כל הלילה. למחרת בבוקר הבנו שיש לנו בעיה. לא היו לנו כלים לבנייה, ולא כלי בישול. היו לנו רק ידינו הריקות ומספר סכינים.

אחי שמעון ואני התקרבו לקוטג', שבו גרים שומר היערות ואשתו. כשראה אותנו הוא נבהל: 'מה אתם עושים כאן? חשבתי שאין יותר יהודים בסביבה!'

הסברתי לו שיש לנו כסף ואנחנו זקוקים לעזרתו. התחננו לפניו לעזור לנו, ולבסוף ריחמה עלינו אשתו והסכימה למכור לנו את, מעט שעורה וכלים לבישול. היא גם הבטיחה להמשיך למכור לנו אוכל.

לקח לנו זמן מה לבנות את הבונקר. רוב הזמן חפרנו בידינו הריקות. בנינו את הבונקר כמו חור באדמה, והסווינו את הפתח במקלות ובעשב. בנינו תנור קטן בתוך הבונקר, ועשינו ארוכה מגזע עץ כדי להסתיר אותה". אהרון הפסיק, והסתכל מסביב. כולם היו שקטים, מאזינים לסיפור.

"ביום אנחנו ישנים, ובלילה — מבשלים. אנחנו נושאים מים מִפְּלַג מים קטן סמוך. השירותים שלנו הם חור באדמה בתוך הבונקר. החיים קשים, אך יש לנו תקוות לשרוד. בהתחלה זה היה קשה מאוד, אבל עכשיו זה טוב יותר ובטוח יותר. לכן אני בא לאסוף את אשתי ואת בני".

חשבתי שאהרון נראה בטוח ונלהב, למרות שהתנאים שהוא תיאר היו קשים. אבל הוא חש יותר בנוח בחוץ מאשר כלוא בבונקר כמו שלנו. כשעבר על הבונקר איתנו, אמר אהרון לעתים קרובות שהוא לא יכול היה להיות בבונקר תת־קרקעי כמו שלנו — בחסדי גוי — כי הוא צריך חופש ושליטה.

יהושע שיינפלד האזין בדריכות לסיפורו של אהרון. יהושע היה רזה, בגובה בינוני, בראשית שנות השלושים, היו לו עיניים חומות חודרות, ופנים עצובים. הוא בא זה מקרוב לבונקר, ולא הייתה לו משפחה. אינטלקטואל ומתבודד, הוא חי בשוליים, בלתי מאושר בחברתנו. יהושע היה היחיד שלבש בגד ים צמוד שחור — כולנו לבשנו לְבָנִים — כי החום המעיק הפריע לו מאוד. הוא התלהב כאשר שמע את סיפורו של אהרון. כאשר הפסיק אהרון לדבר, הפציר בו יהושע: "יש לכם מקום ביערות שבו אוכל להצטרף אליכם? אני לא רוצה להיות כאן. החום הוא נורא, ואיני מחבב את איוון". הוא דיבר אידיש כדי שאיוון לא יבין. "יש סיכוי רב שנתגלה כאן".

אהרון הביט ביהושע. הבחנתי תמיד שפניו של אהרון הראו את טוב לבו, רחמנותו והתלהבותו. "בוא אתנו", אמר ליהושע.

היה זה כמעט חצות כשלקח אהרון את בנו, חיבק את יעקב, ועזב את הבונקר מלווה במלכה, ביהושע ובאיוון. איוון סגר את הבונקר מאחוריהם.

המשכנו בשגרת חיינו הליליים, מתכוננים לארוחת הבוקר.

חמישה חודשים מאוחר יותר, דצמבר 1943

במשך החורף לא היה חם בבונקר. האוויר שבא דרך השירותים היה קריר, היו לנו מספיק מים. הבורות היו מלאים, לפעמים מוצפים. לילה אחד, בערך בשעה עשר, (בוקר בשבילנו), היה למושקה, הילדה בת השלוש של משפחת בדיאן, סיוט לילה, וצרחותיה העירו אותנו.

זמן קצר אחרי זה נשמעו שני צלצולי הפעמון, ואיוון פתח את הבונקר. הוא זחל פנימה, נראה עייף ובלי חיוכו הרגיל. איוון התקרב לדרגש שלנו, עליו שכב יעקב יִשָּׁן. אני הייתי ער ודחקתי במרפקי את אחי.

"יעקב", אמר איוון, "יש לנו בעיה. בביתי ישנם חמישה אנשים הטוענים שהם משפחתו של אהרון. הם יודעים אודות הבונקר, ועומדים על כך שנכניס אותם פנימה".

ידעתי מה משמעות הדבר — משהו קרה לאהרון.

איוון, יעקב ואני עלינו למרתף לראות את האנשים שהגיעו. במצבים כאלה, אם מישהו יודע על מקום המחבוא שלך, אתה לא יכול לסרב לבואו. אתה תמיד מכניס אותו פנימה. מצאנו שם את שני אחיו של אהרון, יוסקה ושמעון, את שני בניו המתבגרים של שמעון, ואת אָלִי — בחור צעיר בשנות העשרים. יעקב הכיר את האחים. כל החמישה ישבו בפינה החשוכה של המרתף. הם היו יחפים, מכנסיהם וחולצותיהם קרועים והדיפו ריח של צואה. עוד לפני שסיפרו לנו דבר כלשהו הבאנו למרתף דליים של מים ולבנים נקיים. הקבוצה התרחצה והחליפה בגדים. אמרתי ליעקב שהם באמת ממשפחתו של אהרון, ואנחנו צריכים לעזור להם. הוא הסכים ללא היסוס, בהבינו שהוא חייב ללכת לקראתם.

אותו לילה ישבו אחיו של אהרון על הדרגש של יעקב מספרים את סיפורם. כולם האזינו. שמעון, האח המבוגר יותר, היה כבן ארבעים, שחור שער, בעל עיניים כהות בוערות וגוף שרירי.

הוא החל לדבר, אבל פרץ בהתייפחות. יעקב שם את ידו על כתפו של שמעון כאשר פרץ ביבבות גדולות. לאחר מספר רגעים שוב היה מסוגל לדבר: "הייתה לנו תקופה קשה ביער", הוא החל, "בגלל הקושי להשיג מזון. לבסוף ריחמה עלינו גברת צ'וק, אשתו של שומר היערות. זה היה מצב מביך. בעלה לא רצה לעזור, אבל לה היה לב טוב. שילמנו לה, והיא הסכימה לספק לנו תירס, שעורה, לחם ותפוחי אדמה. בעלה לא רצה להסתבך אתנו ואף גער בה על שעורה לנו להשיג אוכל. היינו הולכים לבית כשהוא לא היה בסביבה, ולוקחים אוכל שהיא

הכינה לנו בלא ידיעתו".

שמעון המשיך, מופסק רק ע"י יוסקה, שהוסיף פרטים, "בישלונו בלילה וישנו ביום. במשך היום לא הסתכן איש לצאת מחוץ לבונקר. היה תמיד חשוך בבונקר, למרות שחדר מעט אור דרך הענפים שכיסו אותנו. רבים מאיתנו פיתחו שלשול, והשתמשנו בכור הגדול שחפרנו בבונקר כבית שימוש. כמוכן שלא הייתה כל פרטיות. בסוף נובמבר ירד השלג הראשון, והיינו חייבים להיות זהירים ולא לצאת החוצה, כדי לא להשאיר טביעות רגליים בשלג".

שמעון הביט ביוסקה, ויכולנו לראות את הכאב על פניהם. "מר שטרן, אינטלקטואל ואדם רגיש, חלה קשה בשלשול. הוא היה נבוך מכדי להשתמש בכור לעתים כל כך קרובות, כך שהמשיך לצאת החוצה והשאיר טביעות רגליים בשלג, שהובילו לבונקר שלנו. אהרון ניסה להפסיק אותו, אבל אף אחד לא יכול היה למנוע זאת ממנו. כולנו היינו חולים ונפחדים.

"מספר איכרים שמו לב לטביעות רגליו. לפני שלושה ימים, מוקדם בבוקר, הקיפו אנשי משטרה גרמנית ואוקראינית את הבונקר שלנו. הם ירו לכל עבר. לרגע נעשה שקט והיריות פסקו. אף אחד לא זז, אבל יהושע שיינפלד, האיש שבא מהבונקר שלכם, היה סקרן לדעת מה קורה. הוא הרים את הענפים והוציא את ראשו החוצה. המשטרה ירתה בראשו. הוא נהרג מיד, כשהוא נופל לאחור לתוך הבונקר".

יהושע שיינפלד עזב את הבונקר שלנו, כי לא יכול היה להחזיק מעמד בו, חשבת. עכשיו הוא מת, ואנחנו עדיין חיים. הבונקר היה שקט לחלוטין כשהמשיך שמעון בסיפורו.

"אהרון הבין שגורלנו נחרץ. בחושבו במהירות, הוא אמר לי, ליוסקה ולשלושת הילדים שלי, להיכנס לבור המלא צואה". שמעון הביט למעלה כלפי אָלִי, "אָלִי הייליג קפץ גם הוא פנימה כדי להציל את חייו", הוסיף שמעון, נאבק עם עצמו שלא לבכות, "כך שלא היה מקום לכן הבכור שלי". עכשיו הוא נעץ מבט באָלִי, "הוא לקח את חיי בני. כולנו שכבנו זה על גבי זה. אהרון כיסה אותנו במהירות בעץ ובענפים ואז פתח את הבונקר. כל חמישה-עשר האנשים, כולל אשתו ובנו יצאו.

בהבינו שהמשטרה ודאי יודעת על פעילותו בבניית בונקרים, ברח אהרון הרחק מהבונקר כדי שלא ייתפס וייחקר, והמשטרה ירתה בו במקום. הם העלו את האחרים על משאית, ולקחו אותם להרגם. אהרון לא יכול היה אפילו לנסות

ולהציל את אשתו ואת בנו, כי הוא ידע שהילד יבכה בכור".

פני שמעון הביעו ייסורים גדולים כשהמשיך, "המשטרה נכנסה לבונקר ולקחה את כל חפצינו, כולל הסירים. הם בילו יום שלם כשהם חוזרים ושבים עם איכרים אחרים כדי להתפעל מהמבנה של הבונקר. כל אותו זמן שכבנו בכור מאזינים לכול. שמענו שני איכרים אומרים שהגרמנים ירו בגברת צוק, אשתו של שומר היערות. בדרך כלשהי הם קישרו בין סירי הבישול לְבִינָה. הם גררו אותה מביתה, כשהיא זועקת, וירו בה בגלל מתן אוכל ליהודים, אבל הם לא נגעו במר צוק, שטען כי לא היה לו כל קשר לכך.

שעות רבות מאוחר יותר, כאשר ירד הלילה, יצאנו. לא היו לנו בגדים להחלפה. כדי להתחמם הצטופפנו ביחד. לקח לנו שני לילות להגיע אליכם. היינו חייבים ללכת רק בלילה, מסתתרים בין בתים ואסמים. כשהגענו לבית של איוון, הסתתרנו מאחוריו, מעבר לבאר היבשה שאהרון סיפר לנו עליה. דפקתי על הדלת הקדמית, ואיוון פתח אותה, מופתע מאוד לראותני".

כשסיים את סיפורו, התייפח שמעון מרות במשך שעה ארוכה. יעקב הביט סביב. כולם הסתכלו דמומים. יעקב אמר לכולם להצטופף על הדרגשים כדי ליצור מקום למשפחתו של אהרון.

כך הגענו לשלושים וחמישה בבונקר, כולל שני ילדים קטנים.

מסתתרות מזרוע התליינים.

אנחנו יושבים בבור זה חודשים רבים,
 כל אחד חרד לחייו,
 צלצול יחיד של פעמון – משמעו סכנה,
 שזמננו הגיע.
 בתקופה כזאת, אנו מאבדים אמונה,
 מפחדים שנצטרף לאחינו שהלכו מאתנו,
 אותם אלפים שנשלחו למחנות
 לסבל אינסופי, ולמוות.

רציה לא הייתה רק רחמנית ורגישה, אלא גם מבריקה בצורה יוצאת דופן. היא בילתה את מרבית זמנה בכתיבת שירה ויומן על שהותה בבונקר. הנקישות העזות נמשכו בקומה העליונה. ידעתי שזה הגיע מהדלת הראשית, ואז קרע צלצול בודד של פעמון האזהרה, את דממת הלילה שלנו. פעמים רבות, כשהיינו ערים, היו כמה מאתנו נוהגים להכות בפעמון, כדי להשתיק אנשים רבים ביניהם או כדי להפסיק ויכוחים משפחתיים. לכן התעלמו רבים מאתנו מצלצול הפעמון. אבל צלצול זה בתוך השקט הלילי היה אזהרה אמיתית. עכשיו היו כולם ערים, אפילו שתי הילדות הקטנות – אנולציה בת השנתיים וחצי, ומושקה בת השלוש. יכולתי להרגיש את המתח בבונקר. איש מאתנו לא זו ממקומו; למשך מספר דקות היה שקט מוחלט. אז שמעתי קולות הליכה במגפיים כבדים ככל הבית. יכולנו לשמוע מספר אנשים עוברים מחדר לחדר. יעקב ירד חרש מהדרגש שלו ועבר בשקט את שורת הדמויות השוכבות והישנות. בקול נמוך הוא הרגיע אותם. "תהיו בשקט, בבקשה. קחו נשימות עמוקות ואחזו זה בזה". הוא אמר למשפחת בדיאן לקחת את הילדות הקטנות בזרועותיהם, ללטף ולנענע אותן. הסבתא התיישבה ולקחה את מושקה בזרועותיה ונדנדה אותה עד שנרדמה שוב. אנולציה שכבה ערה ושקטה מאוד בזרועות אמה. היא עוד לא הייתה בת שלוש, וכבר הכירה והבינה מהי סכנה. יכולתי לשמוע אנחות ומלמול של מתפללים. התיישבתי, האזנתי וידעתי שיש מבקרים בביתו של איוון. יעקב טיפס בשקט על התנור על מנת להגיע לארוכה, כדי שיוכל לשמוע את הקולות בקומה השנייה.

הינצלות מסכנת מוות

דצמבר 1943

נקישה עזה בדלת הקומה העליונה העירה אותי ואת רציה שוורץ, ששכבה ליד אחיה אלוש. היא לחשה לי לא להעיר את האחרים. "שמעת את הנקישה?"

לא עניתי לה. הרמתי את ראשי והבטתי באור החיוור הבא מן הנורה שמעל לשירותים – תאורת הלילה שלנו כאשר ישנו. זה היה שתיים בלילה.

"בזיו, אני פוחדת", לחשה רציה, "זה לא מוצא חן בעיניי".

שמתי לב למספר ראשים מתרוממים במרחק, אבל כולם נשכבו וחזרו לישון. רציה הייתה אישה צעירה, רזה ושברירית, בת 21. היו לה פנים קטנים עם עיניים חומות גדולות ושער שחור מתולתל. היא הייתה המצפון של משפחת שוורץ ושל כל אחד אחר בבונקר. היא ראגה לכולם בבונקר, במיוחד לילדות אנולציה ומושקה. רציה שיחקה עם הילדות הקטנות ועזרה להאכיל אותן ולכבס את בגדיהן. היא סיפרה על האנשים אותם ראתה נלקחים כאשר הסתתרה בבית החרושת לנרות. הנה אחד מהשירים הרבים שכתבה בבונקר:

1944

בבור החשוך, הרחק מהעולם הנאור,
 מתעוררות ארבעים נפשות בבת אחת,
 קרועות מהעולם,

הוא ירד לאחר מספר דקות ולחש: "יש גרמנים כאן. כולם להישאר בשקט. אל תזוזו ואל תדברו, בבקשה. חיינו תלויים בהתנהגותכם".

עכשיו ככה אפילו האור האחרון. שקט השתרר. אף אחד לא העז לדבר. שמעתי רק מלמול מילים חלש של מר שוורץ, אבא של אלוש, שהתפלל עבור כולנו. קול ההליכה היה רם והזזת הרהיטים נמשכה. הייתה הרגשה כאילו הבית מתפרק. הייתה לי תחושה של יאוש שלא חוותי מעולם.

מחשבותי היו מחרידות. ראיתי את עצמי נגרר ונלקח, קרוב לוודאי לפרוניצה, שם נרצחה אחותי קלרה. היה קר בחוץ. הם ייקחו אותנו על משאיות בניסיעה של חצי שעה, יירו בנו וישליכו אותנו לתוך הבור, חשבתי. עכשיו כבר ידעתי למה לצפות. כבר לא היו סודות יותר. היהודים שהתגלו בדרוהוביץ' – ואלה היו מעטים כעת – לא הלכו עוד למחנות עבודה. הם נפטרו מהם מיד, בדיוק כאן.

אז שמעתי את השבירה של קיר המרתף. היינו במרחק של פמטר וחצי מהגרמנים, מופרדים ע"י כמטר וחצי של אדמה, שאהרון ואחרים דחסו בין הבונקר לבין המרתף. לאהרון, ללא ספק גאון, היה כושר ניבוי ויכולת לדמיין מה עלול לקרות אם הגרמנים יבואו לחפש את הבונקר שלנו כך שהוא הקיף אותנו במטר וחצי של אדמה.

מחשבותי חזרו ליום בו מת אבי, ב־1937, לפני המלחמה. זה היה ביום שישי אחד קר בינואר. שיחקתי בחוץ עם כמה שכנים, כשהכניסה אותי דודתי ליפציה לתוך הבית. אבי שכב על המיטה מכוסה בסדין לבן. נכנסתי אז למטבח וראיתי את הרצפה הרטובה; בדיוק אז סיימו לרחוץ את גופתו במטבח. הייתי בן תשע. אמי, לבושה במעיל שחור, וכל המשפחה, הלכו אחרי גופת אבי. אחי ודודים נשאו את הארון למרחק של מספר מילין מביתנו, אל בית הקברות, בקור מקפיא ובשלג גבוה. זה היה כבוד למת להיות מובל בדרך זו, במקום בעגלה וסוס. אותי השאירו בבית עם שכן, כי אמי רצתה לגונן עליי, לחסוך ממני את המסע הארוך בקור המקפיא. האם יחוסו עליי שוב, תהיתי, או שגזור עלינו להתגלות?

לפתע חדלו הרפיקות על קיר אחד של המרתף. שמענו את הצעדים הכבדים של מספר אנשים המתהלכים מעלינו לכל הכיוונים. החלו נקישות בקומה למעלה, הפעם ממש מעלינו. הבנתי שהם עוקרים את הרצפות וחובטים בכלים שונים. נקישות רמות נמשכו במשך זמן רב בכל הבית. אמי, ששכבה לידי, לקחה את ידי ואחזה בה בחזקה. עם כל חבטה מעלינו,

חשתי דילוג בפעימות לבי. הסתכלתי למעלה בתקרה, מצפה למהלומה ישירה. במכה הבאה, שמענו שפשוף בתקרה שלנו. ידה של אמי התהדקה, ואני עצרתי את נשימתי. עוד כמה מהלומות נמשכו, ואז לפתע פסקו.

הליכה כבדה נמשכה עוד מספר דקות. המשכנו להקשיב, אף אחד לא דיבר ולא זו. לאחר זמן מה שמענו צעדים מהירים וקלים של גברת בור ואחריהם שני צלצולי פעמון – הסימן שלנו שהשטח נקי.

שלוש שעות חלפו מאז שמענו רציה ואני נקישות רמות בדלת החזית. יעקב הדליק את האור. כולנו שכבנו במקומותינו חוששים לדבר או לנוע. הסתכלתי סביבי. רציה הייתה בהלם. היא לא זזה אבל התייפחה. אמי עדיין אחזה בידי בעדינות. יעקב אמר לכולם לשמור על שקט. חשתי הקלה אך עדיין נפחד מאוד. ידענו שהגרמנים היו פה. אבל היינו צריכים לחכות שאיוון יפתח את הבונקר כדי לדעת מה באמת התרחש.

שני צלצולים סימנו שהסכנה חלפה, אך לא התפרצנו בשמחה. כולם דיברו בקול נמוך. עדיין היינו נפחדים. פניתי לאלוש: "שמעת כמה קרובים היינו להתגלות? הם פגעו בתקרה שלנו. עוד מכה אחת והיו מגלים אותנו. זהו נס! למה הפסיקו?"

"התפילות של אבי התקבלו", ענה אלוש, "הוא הציל אותנו".

חשבתי על הגרמנים. האם יחזרו? הם חשדניים. עכשיו הם ישמרו על הבית ועל תנועותיו של איוון. אספקת האוכל תהיה קשה יותר.

מאוחר, באותו לילה, שמענו את צעדי איוון. היכינו בחרדה לפתיחת הבונקר. לבסוף שמענו את חפירת האדמה בכניסה.

איוון זחל פנימה. הוא עמד בכניסה, פניו חיוורים, חרדים ורציניים, אף אחד לא דיבר. איוון התחיל: "היה לנו ביקור של הגרמנים ושל המשטרה האוקראינית היום, אשתי הייתה לבדה. הם לא הצליחו לגלות אתכם". אז סימן ליעקב לעלות אתו אל המרתף. יעקב לבש את מכנסיו ובא בעקבותיו.

איוון מלמל: "אני רוצה שתשמעו את הסיפור מהאישה שלי. היא מסרבת לבוא לספר לכם בעצמה, כי היא לא רוצה להיכנס לבונקר. אני הולך להגיד לה לבוא למטה אל המרתף".

יעקב ואני התיישבנו על רצפת המרתף, מחכים לגברת בור. ישבנו קרוב למדרגות שהובילו למטבח. איוון ואשתו ירדו למטה מיד, והתיישבו על המדרגה

האמצעית, כשהאור מהמטבח מאיר את פניהם.

גברת בור לא הביטה בנו, אבל החלה לדבר מיד: "שמעתי דפיקה חזקה על הדלת הקדמית, כאשר הייתי בחדר השינה. נכנסתי למטבח והסתכלתי דרך החלון. שתי משאיות היו בחזית ביתי, עם ארבעה חיילים הנושאים מכוונות ירייה. הבנתי מיד שאנחנו בצרות". היא דיברה בהיסוס, מסתכלת בכעס באיוון, שהשפיל את ראשו ואת עיניו. קולה היה תקיף אך נרגז.

"תחילה רצתי לתנור למשוך את מנוף הארוכה הגורם לפעמון שלכם בבונקר לצלצל. אחר כך פתחתי את הדלת בשקט, מעמידה פני מופתעת כשהגרמנים והאוקראינים דחפו את הדלת ונכנסו. הם הצמידו אותי לקיר, כשהם מחזיקים רובה מול החזה שלי. שוטר אוקראיני צעק עליי: 'איפה היהודים? אנחנו יודעים שיש לכם יהודים בבית הזה. גברת פֶּלוֹנְט, השכנה שלכם, באה לתחנת המשטרה לפני יומיים, וסיפרה לנו שראתה מספר אנשים בחצר האחורית. הם חייבים להיות כאן'."

הסתכלתי ביעקב. לפני מספר ימים הגיעו מהיער האנשים של שפירו והסתתרו בחצר האחורית. הם חיכו אותנו לילה שאיוון יגיע הביתה, וגברת פלונט, כנראה, ראתה אותם מחכים.

גברת בור המשיכה לדבר: "'איין לי שום יהודים כאן', אמרתי להם, והתחלתי לצחוק. 'אחי מיכאל קָפֶק במשטרה שלכם. האם אתם חושבים שאני מתכוונת להסתיר יהודים?'"

פתחתי את כל הדלתות, והם המשיכו לכוון את הרובה אל גבי. השוטר האוקראיני דיבר אליי יותר יפה עכשיו: 'את תגידי לנו איפה היהודים ולא תיפגעי. רק תגידי לנו, אנחנו יודעים שהם כאן. את יכולה לספר לי, אני יריד משפחה שלך'.

'איין לי כל יהודים', אחזתי בַּאֵת והגשתי לו, 'הנה, אם אינך מאמין לי, חפור. אולי אתה יכול למצוא אותם'.

הלב שלי דפק במהירות. שיחקתי קִיטב, צחקתי בקול, ואמרתי: 'תארו לעצמכם, אני מסתירה יהודים, החלאה הזאת. אני שמחה שנפטרנו מהם! אבל הם התעקשו. הם התיישבו ליד שולחן המטבח, עדיין מכוונים את הרובה אליי. אז קראו לחיילים מבחוץ, שהביאו דוקרנים, אֵתִים וכלים אחרים'.

היא נשענה לאחור ונחה לרגע, נותנת עדיין באיוון מבט עויין, ונמנעת מקשר עין עם יעקב ואתי.

"הם התחילו במרתף, חפרו במספר מקומות. אחר כך שברו את קיר המרתף בשני מקומות, כשהם מוצאים רק לכלוך מאחורי הקיר. כשלא מצאו דבר, נעשו זועמים ושוב ביקשו ממני להראות את המקום שבו אני מסתירה את היהודים. אז דיבר הגרמני עם האוקראיני על משהו שכלל את המילים 'רימון יד'. הרגשתי שאני הולכת למות.

האוקראיני פנה אליי ואמר: 'זו ההזדמנות האחרונה שלך, כי אנחנו עומדים לפוצץ את הבית שלך'.

"צחקתי לו ישר בפנים", עכשיו היא רעדה כשהיא מדברת על כך. "האוקראיני נתן הוראות לחיילים לברוק את עליית הגג והחצר האחורית. אז הם החלו להרים את רצפות העץ בכל הבית. הם השתמשו במוטות הרמה כדי להגביה את העץ. אחר כך שברו את הבטון שמתחת, ותקעו את המקלות הארוכים לתוך האדמה". אז ירדה גברת בור למטה, מדרגה אחת, כדי להיות קרובה יותר אלינו, והמשיכה: "אתם יכולים לתאר לעצמכם עד כמה מבוהלת הייתי כאשר החלו לחפור במקום שאתם נמצאים, אבל צחקתי כל הזמן. אמרתי להם, 'אנשים, אתם מטורפים!' הם היו עייפים והראו קצת רחמים כלפיי. פתאום הפסיקו, וגרמני אחד אמר לחיילים לעזוב. הם השאירו אותי לבד במטבח. אז התקרב אליי השוטר האוקראיני ומלמל בחיוך, 'אנו מצטערים על כל זה. השכנה שלך בוודאי חלמה. אנחנו לא יכולים למצוא שום יהודי כאן'."

גברת בור הרימה את זרועה השרירית הימנית והצטלבה פעמיים. "ישו נתן לי כוח לא להישבר. אני אתפלל יום יום לאלוהים".

לבי פעם בחזקה בשעה שהאזנתי לגברת בור. חשבתי עד כמה אמיצה הייתה. לפתע נעמדה, הביטה בבעלה, ואמרה לנו: "אם איוון היה כאן, הוא היה נשבר, ואנחנו כולנו היינו מתים עכשיו".

היא הסתובבה ועלתה לבית. יעקב ואני חזרנו לבונקר לספר לכולם מה קרה למעלה, וכמה אמיצה הייתה גברת בור.

ארבעה ערכים לסיים את העבודה.

משפחת גליצה שלחה את איוון לראות את המהנדס בקנרוט — יהודי שהיה עדיין במחנה יאנה. בקנרוט נתן לאיוון אוכל למסור לגליצים. באותו זמן יצר איוון קשרים עם אלה במחנה יאנה שהיה להם כסף ורצו להיכנס לבונקר שלנו. כולם, חוץ מיוצא מן הכלל אחד, שילמו לאיוון בזהב וביהלומים.

עכשיו הייתה הקומה השנייה של הדרגשים בבונקר מלאה, למעשה, במצטרפים חדשים. העילית של דרוהוביץ' הגיעה. אלה היו הנותרים מהקהילה היהודית שלנו ששרדו ביאנה, אחד ממחנות העבודה האחרונים. יאנה היה מחנה שירות עבור הגסטפו הנאצי. המצטרפים החדשים היו יהודים בעלי זכויות, שעבדו כרופאים, רופאי שיניים ורוקחים, או ששירתו את הצרכים הבסיסיים, כמו ניקיון או גינון.

בין בעלי זכויות היתר היו מֶנְק צוקֶרְבֶּרג, אשתו, אחיו וגיסה. מר צוקרברג, שהיה בשנות השלושים, היה רוקח, אדם נמוך וחסון, בעל פנים עגולים ובלתי חביבים. הוא עבד בשביל הגרמנים אבל הוזהר שהם עלולים להרוג אותו לפני עוזבם את העיר. וכך החליט להיכנס לבונקר שלנו עם אשתו ועם אחיו. למר צוקרברג היו קשרים בחוץ, והם סיפקו מאכלים מיוחדים לו ולמשפחתו.

באותו זמן בו הגיעו הצוקרברגים, הגיעו גם גברת הֶבֶרְמָן עם בנה ועם אחותה. גברת הברמן הייתה נמוכה, מצודדת, אישה יפה. לה ולבעלה הייתה חנות התכשיטים הגדולה ביותר בדרוהוביץ', לפני המלחמה.

פאול הֶרְצִיג, ואשתו רוז הגיעו מספר ימים מאוחר יותר. הוא היה המנהל היהודי של בתי המלאכה העירוניים, בהם עבדתי כעשיית מברשות, אך הצליח לברוח לפני שהגרמנים פשטו על המחנה הישן שלי.

הרציג, שהיה אדם בעל מעמד במחנה, הגיע לבונקר חולה פיזית ונפשית. בשנה האחרונה נראה היה כי הזקין בעשרים שנה. הוא היה רק בן 44, אך עור פניו היה תלוי ברפיון, וזרועותיו ורגליו היו רזים באופן מבהיל. הרציג היה אדם עדין, והיחיד מבין ה"עילית" של המצטרפים החדשים, שירד מהדרגש העליון לשבת אתי. הוא אהב לספר לי סיפורים על חייו היפים לפני המלחמה, איך סודרו נישואיו על ספינת טיולים לאירלנד. אשתו, שהייתה בתו של עורך-דין חשוב, הייתה צעירה ממנו בשמונה-עשרה שנים, והמלחמה פגעה בנישואיהם. הואיל ולגברת הרציג נותרו מספר יהלומים, היא נתנה כל פעם יהלום לאיוון, כדי להשיג כשר, גבינות ושאר מאכלים טובים שלא היו בהישג יד בשבילנו,

מצטרפים חדשים נוספים

אפריל 1944

לאחר שפתח איוון את הבונקר, עלינו יעקב ואני לתוך המרתף כדי לצנן את עצמנו, כפי שעשינו לעתים תכופות. שמנו לב לערמה של עץ מנוסר שנערם כנגד קיר המרתף. "בשביל מה אתה צריך את כל הקרשים האלה?" שאל יעקב את איוון.

איוון מלמל: "אנחנו עומדים לבנות עוד שורה של דרגשים, בקרוב יגיעו עוד אנשים".

שמתי לב לנימת ההפתעה בקולו של יעקב, "איוון, לא נוכל לחיות כאן עם אנשים נוספים. כבר עכשיו, כפי שזה עכשיו, איננו יכולים לנשום. האוויר דחוס וחסם". איוון הרים חתיכת עץ, הושיט אותה ליעקב ואמר: "אנחנו צריכים להציל יהודים רבים ככל האפשר. נותרו עדיין כמה מאות יהודים במחנה יאנה. הבטחת לי למספר אנשים להביא אותם לכאן. אנחנו חייבים להכין להם מקום".

יעקב לא ענה לאיוון, אלא הרים אחד מהלוחות שאיוון ערם לפנינו, והגיש לי אותו, כדי להכניסו לתוך הבונקר. קראתי לתוך הבונקר שמישהו ייקח את הלוחות, וישים אותם על הרצפה מתחת לדרגשים. כולם היו תתוכים לפי מידה. עכשיו עמדה לפנינו המשימה למסמר אותם לעמודים התומכים, בערך מטר אחד מעל הדרגשים שלנו, כך שיישאר די מקום בשביל לשבת.

בערב הבא הביא איוון מסמרים ומספר פטישים. על יעקב, על משפחת שפירו ועליי הוטלה המשימה להקים את השורה הנוספת של לוחות העץ. זה לקח לנו

הוותיקים. לעתים קרובות, מר הרציג ואני פתרנו תשבצים ושיחקנו שחמט או קלפים. בכל פעם שירד לשבת אתי, הביא לי מר הרציג פרוסה של בשר, של גבינה או של לחם. נתחי מזון אלה היו מְטָעֵם אמיתי ונדיבות גדולה, מאדם שהיה צריך אותם לעצמו.

האחרונה במצטרפים החדשים הייתה נערה יפהפיה בת 19, שנקראה גִּנְיָה. היא לא הייתה צריכה לשלם לאיוון דבר, כי הוא הזמין אותה לבונקר כדי להיות המאהבת השנייה שלו.

המצטרפים החדשים שכבו מעלינו על השורה השנייה של הדרגשים. לא היה להם מספיק מקום להתיישב; הם יכלו רק לשכב. אהרון לא תכנן את הבונקר לשתי שורות של דרגשים. הוא תכנן אותו במקור רק עבור שישה עשר איש. מי יכול היה לדמיין שארבעים וחמישה אנשים יהיו דחוסים בתוך קבר כזה קטן, מתחת לאדמה? החום, שהיה בלתי נסבל כבר קודם, נעשה גרוע אף יותר, כי יותר אנשים צריכים היו לנשום.

החיים בבונקר

מאפריל 1943 עד אוגוסט 1944

תפוחי אדמה

הדרגש שהיה בדיוק מאחורי התנור היה בגודל ספסל, צר יותר מרוחב המשטחים עליהם אנו שכבנו. על הקיר מעליו הייתה תלויה מפת אירופה המזרחית ויותר גבוה היה המדף, עליו עמד הרדיו. תכופות התאספנו סביב הרדיו כדי להאזין לחדשות האחרונות וכדי לבדוק על המפה את התקדמות הצבא. עבור גברת קניג, ששכבה על דרגש זה, הייתה זו פלישה לתחומה.

גברת קניג הייתה אישה נמוכה, שהגיעה ממחנה העבודה מתי שהוא באביב. היא פנתה לאיוון ישירות. היה לה כסף משום שלפני המלחמה הייתה בעלת חנות נעליים גדולה. אף אחד לא ידע כמה שילמה לאיוון כדי להיכנס לבונקר, אבל שיערנו שהרבה מאוד.

גברת קניג אספה את שערה הארוך והשחור בצמה הדוקה סביב פניה העגולים. עיניה היו שחורות כפחם. למרות שכבר חלפו מספר שנים מאז היה די אוכל ליהודים בדרוהוביץ', לה היה סנטר כפול ואותו מבט בשרני, שבע, שהיה ליהודים רבים לפני בוא הגרמנים. בחום הבונקר, היא לבשה תחתונים שחורים וחזייה שחורה, שדיה בולטים ומשתפכים. לגברת קניג נועד ספסל זה כי הייתה שמנה מכדי להתאים לאחד מהדרגשים הצרים עליהם שכבנו. על הספסל הצר שמול הדרגשים שלנו, יכול היה בשרה השופע לגלוש עד לעבר המרחב הקטן שבמעבר שלנו.

היא הביעה אי־נחת רבה ממקומה, כי רבים מאתנו התאספו סביב לו להאזין

לרדיו ולהביט במפה. מונדק השתמש בעיפרון כחול כדי לסמן על המפה את האזורים שנכבשו מחדש בידי הרוסים.

יום אחד, במשך הקיץ של 1944, ירד איוון למטה עם שק תפוחי אדמה. תפוחי אדמה היו ממש מטעם, אוצר, שינוי מהשעורה שממנה כבר שבענו די. לפני המלחמה היו תפוחי האדמה מרכיב עיקרי במזוננו, אך בבונקר הייתה זו הפעם הראשונה שהיינו אמורים לטעום מהם.

התבוננתי בגברת שוורץ ובגברת ברגוורק, הטבחיות שלנו, דנות בגורל תפוחי האדמה. לבשל אותם או לאפות אותם? הם שקלו "בעד" ו"נגד" זמן רב, ולבסוף החליטו לאפות את תפוחי האדמה כדי לא לאבד את הקליפות. מלבד זאת, מים היו ייקרי מציאות. לא ירד גשם במשך שבועות, ושני בורות המים היו יבשים. לאיוון הייתה עכשיו המשימה הקשה ביותר של נשיאת מים ממשאבת הרחוב. הוא נשא דלי בכל יד, והביא אותם היישר לתוך הבונקר. השתמשנו בהם רק לשתיה ולבישול. הם נעשו עתה יקרים יותר מאשר אוכל.

בשעה שהשעורה לארוחת הערב התבשלה בסיר, הניחו גברת שוורץ וגברת ברגוורק בזהירות 45 תפוחי אדמה בתנור. נאכל אותם בבוקר הבא, לארוחת הבוקר, תפוח אדמה לאיש. לאחר שנאפו תפוחי האדמה, הם הוחזקו בתנור כדי שיישאר חמים עד הבוקר.

האורות עומעמו לקראת הלילה שלנו. למחרת בבוקר הכריזו הטבחיות, שלא יהיה צורך לבשל שעורה, מפני שיש לנו תפוחי אדמה פושרים לארוחת הבוקר. כל אחד יקבל תפוח אדמה וספל מים. גברת ברגוורק פתחה את התנור, אספה את תפוחי האדמה לתוך סיר, וספרה רק 43. היא פנתה לגברת שוורץ ביאוש: "יש לנו רק 43! מישוהו גנב שניים מהם! אני בעצמי ספרתי אותם שלוש פעמים. עכשיו לשני אנשים לא תהיה ארוחת בוקר".

מחאות קולניות הגיעו מכל עבר: "מי גנב את תפוחי האדמה?" יעקב הלך אל הפעמון וצלצל בו פעם אחת, כדי להשתיק את קולות המחאה למספר דקות. כאן נשמע קול שקט. זו היתה אָנָה, גערה ביישנית בת חמש-עשרה. למרות שהייתה בת גילי, לא הכרתי אותה היטב כי מעולם לא דיברה אלינו. היא שכבה על הדרגש מול הרדיו ובהתה בכל אחד בעיניה החומות הגדולות.

"אני יודעת מי אכל את תפוחי האדמה", אמרה אנה בקול נמוך. "התעוררתי כי שמעתי קול. התיישבתי ובדיוק מולי ראיתי את גברת קניג פותחת את התנור.

היא שלחה את ידה והוציאה שני תפוחי אדמה. אז נשכבה על הדרגש שלה. ראיתי הכול".

גברת קניג ירדה על הספסל שלה, רגליה משוכלות וגופה נשען לאחור כנגד הקיר. פניה היו סמוקים, ושערה היה פרוע. כשהסתכלה באנה, זלגו דמעות על לחייה השמנות. היא מלמלה את המילים: "הייתי רעבה". אז ירדה מהדרגש שלה וקפצה לתוך אחד הבורות הריקים. היא השפילה את ראשה ובכתה. זה היה המקום הקריר ביותר בבונקר.

כולם התאספו, המומים, צורחים עליה, "מה את עושה בתוך הדבר הזה? צאי החוצה! את לא אמורה להיות שם. אנחנו שומרים את המים שם! את מזהמת אותם!"

לאחר שעה, היה צורך בשלושה אנשים כדי למשוך אותה החוצה מהבור.

בצורת

בורות יבשים באדמה היו הבעיה. הטמפרטורות עלו. הבטתי בגופים השוכבים שרוועים על דרגשיהם ומנופפים עם פיסות נייר בדיהם. במשך הקיץ נראה החום אינסופי, מבחיל. בגלל הבצורת, לא נשטפו השירותים במשך ימים, וריחם הדוחה מילא את הבונקר כל הזמן.

ערב אחד נכנס איוון לתוך הבונקר, לבוש חולצה לבנה עם שרוולים מופשלים. זיעה זלגה על מצחו ועל סנטרו הבלתי מגולח. הוא הלך ליעקב והכריז בקול תקיף: "שאישי לא יעז להשתמש במים עד שיירד גשם". הוא פנה שמאלה וימינה, חוזר על הוראתו.

גברת גליצה מחתה: "אנחנו צריכים מים לרוחץ את הילדים".

"אתם אנשים בלתי נסבלים!" צעק איוון, "אני אביא מים רק לבישול וקצת לשתיה". הוא הניד את ראשו לשם הדרגשה.

אז עלה איוון, כשהוא משאיר את הבונקר פתוח. ניצלתי זאת ועליתי למרתף. ישבתי על הרצפה הקרירה. האוויר היה רענן וצונן, תחושה נעימה לאחר החום והסירחון של הבונקר.

חצי שעה מאוחר יותר, נעשה חשוך בחוץ. ראיתי את איוון פותח את דלת המרתף; הוא גלגל פנימה חבית גדולה עשויה עץ ושם אותה סמוך לדלת. אז לקח שני דליים ועזב. בתוך חמש עשרה דקות הוא חזר אתם כשהם מלאים במים. הוא רוקן את הדליים, עזב שוב, והמשיך הלך ושוב עד שהחבית התמלאה.

הייתה משאבה ברחוב, במרחק של כשני בלוקים, ואיוון היה נושא דליים של מים משם. כהליכות החוזרות בשביל המים היה סיכון שיעורר את חשרם של השכנים.

מאוחר יותר אותו לילה עלינו, יעקב, אני ואחרים, אל המרתף כדי להביא מים שהיו נחוצים לבישול. אנחנו היינו האחראים להבטחת כמות מים בבונקר כדי הצורך. השאר נותר למעלה בחבית.

המחסור במים נמשך מספר שבועות. החום והסירחון מהשירותים נעשו בלתי נסבלים, ועדיין עמדנו בכך, עד שהתחיל גשם ומים מילאו את הבורות.

לוטקה

בקצה המרתף שבו היה מקומי, היו משפחת שוורץ ומשפחת קופפרברג בקרבתו. רציה ולוטקה שוורץ היו בוגרות גימנזיום וחונכו בקפדנות ע"י הוריהן. אני שכבתי ביניהן. לימיני הייתה לוטקה, שרה שירים באידיש ובפולנית. היה לה קול טוב, והיא זכרה את כל המילים. היא שרה כל הזמן, חוזרת על אותם שירים. בסופו של דבר הצטרפתי אליה אף אני לעתים קרובות. השירה גרמה לנו הרגשה טובה והאחרים האזינו בהנאה לשירים הישנים.

לוטקה הייתה בת 19. היו לה פנים עגולים, עיניים שחורות ושער שחור ומקורזל סביב פניה. כמו לאחיה אלוש, היו לה שפתיים דקות שהרבו לחייך. לוטקה הייתה מאוד רגשנית, חביבה ועדינה. היה לה מבט נפחד, ודאגתה הייתה נתונה לשלום משפחתה. פעמים רבות הייתה צועקת על אביה, אדם דתי, או על אחיה אלוש, אך את רוב זמנה העבירה בשירה, כשמבט חולמני על פניה — או צועקת מכאב.

המקום שלה היה בסוף הבונקר, מול הכניסה. היא הביטה תמיד בכניסה, מצפה שמישהו יגיע, או מחכה שאיוון שיפתח את הבונקר, וכך יחזור אליה אוויר צח. היא גילתה חוסר סבלנות לגבי אי-יכולתה להיות חופשית, ושמרה מרחק משאר האנשים בבונקר. לאחר הארוחות, הייתה לוטקה מתחילה לשיר בקול נמוך.

לפעמים הייתה מספרת לי על בית הספר אליו הלכה לפני בוא הנאצים. היא תיארה את האוכל אותו אכלה, במיוחד את עוגות השוקולד שאמה הייתה מכינה לקינוח. ביליתי זמן רב מדמיין את הטעם והמרקם העדין של עוגות שוקולד אלה! לוטקה סיפרה על השירים שנהגה לשיר בבית. היא הייתה מתחילה עם

"טומבלליקה", בקולה הרך. אז עוברת ל-"ביי מיר ביסט דו שייך" ("בעיניי אתה יפה"). פעמים רבות הצטרפתי אליה בקול נמוך. כששמעו האחרים את לוטקה שרה, היה הבונקר משתק. היה משום קסם בקולה.

יום אחד, במרץ 1944, היא שמה לב לפורונקל תחת זרועה השמאלית, שגרל יותר והכאיב יותר. ככל שחלפו הימים, גבר הכאב והביא תכופות לצעקות. היא כיסתה את הפצע בפיסות של בד, והמשיכה לסכול. צר היה לי עליה. כל משפחת שוורץ והאחרים בבונקר היו מאוד מודאגים, אך לא יכולנו לעשות בשבילה דבר. לא היו לנו תרופות, לא אספירין, לא משחות — כלום.

כולנו, בקצה שלנו בבונקר, דאגנו ללוטקה. תפקידה של אמי היה להביא את קערת הרחצה, שבה ניקתה את לוטקה בעזרת פיסות בד, או סמרטוטים, כפי שקראנו להם. לאחר שבועיים או שלושה של ייסורים, הביא איוון ללוטקה, סוף סוף, מספר כדורי אספירין להקל על סבלה, אך הפורונקל לא התרפא והכאב נמשך. איוון השגיח במסירות על לוטקה, ועל כל אחד אחר שהיה חולה.

מחלת הטיפוס — מרץ 1944

פני אמי היו אפורים ומכוסים זיעה. היא נאבקה על נשימתה, כשהיא לוקחת נשימות עמוקות. היא שכבה לצדי בלי להוציא הגה. עכשיו הפנתה את פניה אליי, פקחה את עיניה, והביטה בי בעצב. היא הייתה חולה. היא לא אכלה הרבה, רק שתתה את המים הצבועים בצבע כהה, שקראנו להם קפה.

"אימא, למה אינך אוכלת?"

"אני לא יכולה, בז'ו, אני חולה".

למעשה, לא הייתי צריך לשאול. טוניה מאיר, שהייתה תמיד מלאת מרץ, נראתה תשושה.

היא החזיקה מעמד מול אסונות רבים בחייה. היא גרלה בעיירה פולנית שנקראה קוֹלוב, כאחת מחמישה ילדים. בזמן מלחמת העולם הראשונה איבדה את אמה ושניים מאחיה. בהיותה בגיל העשרה ברחו היא, אמה ואחד מאחיה מערים כדי לגור בוניה, אוסטריה. אחר כך הגיעה לדרוהוביץ, בה גרו שתי אחיותיה, ופתחה עסק מצליח של סריגת יד. ב-1926 היא נישאה לאבי יצחק, שהיה אלמן עם שלושה ילדים.

היא הייתה אישה בעלת כושר הישרדות. הסתכלתי עליה עתה, כה חסרת ישע וחלשה. בטנה לא יכלה להכיל כל אוכל שהוא. כולם מסכיבה נתנו לה

עצות, אך היא ידעה טוב מכולם מה לעשות. כאשר הייתי ילד, הייתה נותנת לי רסק תפוחים לבעיות קיבה. איוון הביא כמות גדולה של תפוחים ירוקים והשאיר אותם על רצפת המרתף. אמי ביקשה ממני להביא לה כמה. היא קילפה בזהירות תפוח, קצצה אותו לחתיכות קטנות, ואכלה אותו. היא עשתה זאת כמה פעמים ביום. לאחר מספר פעמים החלה לחוש טוב יותר. בהדרגה אכלה שוב שעורה וחזרה לכוונותיה. במהלך התנסות קשה זאת היא איבדה את כל שערותיה. מאוחר יותר גילינו שהייתה לה מחלת טיפוס.

המחלה התפשטה בבונקר. גברת שוורץ חלתה וכך גם תריסר אנשים נוספים. הטיפוס התיש כל מי שנעשה חולה, אך התפוחים הירוקים שעל רצפת המרתף הביאו הצלה. כל מי שחלה — אכל מהתפוחים ונרפא.

האיש הקדוש

פגשתי לראשונה את הרמן שוורץ בכיתו של איוון. ידעתי שלפני המלחמה היה הוא הבעלים האמיתיים של הבית בו היינו צריכים לבנות את הבונקר. הוא היה אדם צנוע ונמוך, בעל פנים רזים, בשנות הארבעים לחייו, והמבוגר ביותר בתוך קבוצתנו. הוא היה שריירי, ושמתי לב שלא חשש מעבודה. הוא עבד קשה רוב חייו, במפעל הברז. אותו לילה במרתף, הוא ניגש אליי ושאל אותי אם יש לי תפילין.

"שכחתי את התפילין שלי, ואני צריך להתפלל לאלוהים היום", קולו היה מודאג, בהול. "כשתבוא לכאן בפעם הבאה, בזיו, תביא לי תפילין".

הבטתי בו מופתע מאוד. אנחנו נמצאים כאן כדי לבנות בונקר, חשבתני. מדוע הוא חושב על תפילה? הבטחתי שכאשר אשוב בפעם הבאה ממחנה העבודה אביא לו אותם, אם זה אפשרי.

מר שוורץ היה קנאי כשהדבר נגע לדתו. הוא אמר לכולם להביא לו תפילין. הוא עשה חישוב שמישהו יביא לו אותם; ככל שיגיד ליותר אנשים, כך טובים יותר סיכוייו.

הגעתי לבונקר באפריל 1943 ומצאתי את מר שוורץ עם זוג תפילין. זה היה אהרון שחזר מהגטו והביא למר שוורץ את מה שכל כך רצה.

עבור רובנו בבונקר, היווה מר שוורץ מטרד כאשר קם מוקדם יותר מן האחרים. הוא הניח על עצמו את הטלית ואת התפילין ועמד מול הדרגש שלו, אומר את תפילות הבוקר בקול רם. הוא חסם את הדרך לאמבטיה ולתנור. רובנו חשנו

שהוא הקשה על חיינו, אך הוא לא התבייש ולא התחשב באחרים כאשר נגע הדבר לשמירת הדת. מר שוורץ בישל את הגרעינים שלו בסיר קטן, והיה ללעג בעיני הטבחיות, כי רצה לשמור על חוקי הכשרות יותר מאשר עשו זאת הן, לטעמו.

הוא המשיך במסורת הדתית שלו כאשר בלילות שבת היה מוציא את כל נורות התאורה מבתי הנורה, כי רצה להתעלס עם אשתו על הדרגש (לפי המסורת היהודית, בערכי שבת צריך לעשות דברים מהנים ומשמחים). זה גרם לצחוק וללעג מצד רבים, ולמבוכה לבנותיו ולבנו. אבל מר שוורץ לא נכנע. הוא התפלל, אכל ועשה אהבה בהתאם למסורת היהודית, כפי שמצא לנכון.

מייק, איש האימים — אפריל 1944

בין המצטרפים החדשים היה מייק קליינר, שבמהרה התחלנו לקרוא לו, בינינו לבין עצמנו, "איש האימים". מייק היה בשנות השלושים שלו, נמוך ורזה, בעל זרועות דקות וכתפיים עגלגלות. היו לו פנים בלתי ידידותיים ועיניים מאיימות. הוא הבהיר מההתחלה שהוא איננו איש נחמד, ולא עדין נפש. מייק לא דיבר אליי, אלא רק אל משפחת הברמן.

עיניו של מייק קליינר בלטו החוצה כאשר נתקף זעם, וזה קרה לעתים קרובות. החיים בבונקר היו מספיק קשים לפני בואו של מייק עם משפחת הברמן. זו הייתה תעלומה עבורי איך לאנשים עדינים, עשירים לפני המלחמה, היה קשר עם מייק.

אף אחד לא הכיר ממש את מייק לפני המלחמה. יעקב אמר לי שהוא חייב להיות מישהו מחוץ לעיר. יעקב הכיר כמעט כל אחד בדוהוביץ', אך את מייק, כך אמר, לא פגש מעולם לפני כן.

מייק הגיע כשהוא לבוש במעיל עור ובמגפיים. הוא נראה חשוב מאוד — בדומה לאיש המשטרה החשאית הגרמנית שעקב אחריי ואחרי איוון בעיר. כאשר התקרב אליו יעקב ואמר לו איפה מקומו, למעלה, בשורת הדרגשים העליונה, צעק מייק: "אל תגיד לי איפה לשבת!" הוורידים במצחו התבלטו, ועיניו יצאו מחוריהן.

מייק הבהיר מיד שהוא האדון, הבוס הגדול, שייתן פקודות לכולם. עכשיו נעשו החיים בלתי נסבלים. מייק נתן את הפקודה לכבות את האורות מוקדם יותר והגביל את השימוש ברדיו. הואיל והרדיו היה המקור החשוב שלנו למידע

ולבידור, היה מייק סוגר אותו במתכוון.

יעקב החליט, למען השקט והשלווה, שלא להילחם בו. אבל גברת קניג, שהייתה פי שניים ממשקלו, החליטה להתעמת אִתּוּ.

ערב שישי אחד, כאשר האזנו לתכנית של תפילות מירושלים ב-BBC, דחף מייק את עצמו בין המקשיבים וכיבה את הרדיו. גברת קניג, ששכבה על הדרגש שלה שמתחת לרדיו, תפסה בכוח את זרועו ומשכה אותה, עד שפלט צריחה שהפחידה את כולנו. פניו הפכו אדומים נורא. לא היה ברור מה יקרה עתה. מייק התרחק מהרדיו כשהוא ממלמל לעצמו בכאב.

יום אחד נטפל מייק לטבחיות. הוא הסתכל בשקי השעורה שהדלדלו, ואמר להן לקחת כמות קטנה יותר: "תוסיפו עוד מים. כך יהיה יותר מרק".

קולה של גברת ברגורק היה כעוס: "אנחנו כאן יותר מִשָּׁנָה. אנחנו יודעות מה וכמה לבשל. אל תגיד לנו מה לעשות. אתה אוכל את כל המאכלים המיוחרים עם הצוקורברגים וההברמנים, ואתה אומר לנו מה לעשות!"

היא לקחה את הסיר הקטן של מר שוורץ מהתנור והכתה את מייק במצחו. "לא בסיר שלי", צעק מר שוורץ ומיהר לחטוף אותו ממנה.

לאחר שהוכה במצחו, נפל מייק על הדרגש שלידי לוטקה. הוא שכב שם יִשָּׁן כמה שעות.

הכעס של מייק היה מתמשך. הוא מעולם לא חייך ולא הראה כל אדיבות. הוא התהלך עם אגרופים קפוצים, מוכן תמיד להילחם. לעתים נשא סכין שהביא אִתּוּ מבחוץ, הוא היה מטיל אימה וגרם לכולנו הרבה סבל.

עבור יעקב במיוחד, הייתה התנהגותו של מייק מאוד למעמסה. מההתחלה ארגן יעקב את חיינו בבונקר. הוא בא במשא ומתן עם איוון על קניית מזון. הוא יעץ לאיוון איך לפנות אל האיכרים בצורה שלא תעורר חשד. מייק שיבש כל דבר והעמיד את חיינו בסכנה. כולם שנאו אותו, אך לא ידעו איך לטפל בו. לבסוף החליט יעקב להתעלם ממנו ואמר לכולם לעשות כן. זה היה קשה מאוד לכולנו.

אלוש

כשהייתי בבתי המלאכה העירוניים, עושה מברשות עבור הגרמנים, ישבתי ליד שולחן גדול, ממלא את החורים הריקים שבמברשת בשערות קשות. יום אחד העפתי מבט כלפי מעלה, וראיתי בחור צעיר עומד בקצה חדר העבודה

הגדול. הוא היה כבן ארבע-עשרה, גבוה, רזה, בלונדיני ובעל עיניים כחולות. הוא נאבק עם ערימה גדולה של תיל על הרצפה, מלפף אותו לגלילים קטנים, בהם השתמשנו ליד השולחן. היה ברור שהוא חרש בעבודה ומוטרד על שהיא כה קשה עבורו.

כסופו של יום העבודה, ניגשתי אליו ואמרתי: "אלוש, אתה חייב למצוא דרך טובה יותר ומהירה יותר ללפף את התיל על הגלילים האלה. למה אינך שואל את מר בנדר, המשגיח שלנו? הוא יראה לך איך". אלוש הניד ראשו בהסכמה והלך הביתה. זה היה בתקופה בה גרנו עדיין בבית, ועבדנו במחנה.

יום יום היה אלוש עומד לבדו, מלפף את התיל על הגלילים, ולא מדבר אל אף אחד. הוא היה שקוע רוב הזמן, כנראה במחשבה עמוקה. אלוש נשאר במחנה העבודה עד המצוד הראשון, אך הוא לא חזר. תהיתי אם נתפס בידי הגרמנים, אך לא ידעתי את מי לשאול.

לא ראיתי אותו שוב עד שחלפו שמונה חודשים, כאשר החל אהרון לבנות את הבונקר. אלוש היה אחד מששת האנשים שמילאו את השקים באדמה במרתף של איוון. "אלוש, מה אתה עושה כאן?" שאלתי אותו.

"זה הבית שלי", הוא ענה, מופתע. "עזבתי את בתי המלאכה העירוניים בזמן המצוד הראשון, והלכתי להסתתר בבית החרושת לנרות עם המשפחה שלי. מר קצ'מרק, העובד שלנו מלפני המלחמה, הסתיר אותי ואת משפחתי. החלטתי לא לשוב יותר לעבודה במחנה, אלא לחיות במסתור בחלק האחורי של בית החרושת".

כשעזבתי את המרתף אותו לילה, קרב אלוש אליי. "למה אתה חוזר, בז'וּו? תישאר אִתּוּ כאן".

"אני לא יכול", אמרתי לו, "אני חייב לחזור למחנה להיות קרוב לאמי. כשתסתיים בניית הבונקר, אחזור".

בשעה שדיברתי, התכופף אלוש כדי למלא את השקים באדמה. אז פנה אליי וראיתי את פניו באורו של הנר. הוא חייך אליי, פשט את ידו וחיבק אותי. "אני אחזור, אלוש, ואנחנו נהיה ביחד", אמרתי לו.

כאשר נכנסתי לבונקר, באפריל 1943, מצאתי את אלוש שוכב בדיוק ליד המקום שלי בדרגש. זה חשוב שיהיה לצידך משהו בגילך, חשבתי. אלוש גילה

בי עניין, כי היו לו אותם צרכים כמו שלי.

ביום בו השגנו את הרדיו, היה לאלוש ויכוח עם מר אקשטיין. אלוש התעקש להאזין לתוכנית פולנית המשודרת ע"י ה-BBC, ואילו מר אקשטיין לא רצה להאזין לפולנית. הוא טען: "הם אנטישמיים! הם לא עזרו ליהודים!" אלוש הסכים. "אבל זוהי שפתי, אותה אני מבין הכי טוב". הצעתי שכדי ליישב את המחלוקת, נאזין לפולנית רק אחת ליומיים וזה השביע את רצון שניהם.

אכילת מנת השעורה היומית בבוקר הייתה פולחן לא מלהיב במיוחד. למזון כזה משעמם, תפל ובלתי משתנה לא הייתה משמעות, ולא הייתי ממש רעב לקראתו. ככל שחלפו החודשים, נעשה אלוש רזה יותר, ופניו הארוכים נעשו חיזוריים. לעתים נדירות עזב את מקומו על הדרגש ולרוב היה מתבונן בסוככים אותו.

אבל אלוש דיבר כל הזמן. לא הייתה לי בררה אלא להקשיב, והוא היה מצחיק. היו לו כינויים למספר אנשים. למשל: את גברת קניג הוא כינה "השמנה". לבני שפירו הוא קרא "צ'ירי בירי בים" ו-"צירי בירי בם", כי היו להם תנועות חסידיות בזמן הליכה. הוא קרא לפרטה קופפרברג "הצהובה", כי היה לה גוון עור צהוב חיזור.

התחביבים של אלוש היו משחק שח וקלפים, והוא עמד על כך שאהיה שותף שלו, כך שהייתי חייב. הוא שעשע אותי, ואני צחקתי. הוא הוסיף הומור למצב עצוב, עגום, כמעט חסר תקווה, שאת תוצאותיו לא ניתן היה לשער.

פעמים רבות היה מונדק קופפרברג, שאהב לגלף כלבים וסוסים מכפיסי עץ, כשיכול היה למצוא כאלה, מצטרף אלינו למשחק שחמט. אלוש נהנה לספר לי סיפורים, במיוחד על בריחתו מבתי המלאכה העירוניים במשך האקציה הראשונה. הוא סיפר לי: "כל אחד במחנה נעשה מאוד עצבני, אותו יום שישי בבוקר. אותך, בז'ו, לא ראיתי. נעלמת. החלטתי לעזוב מוקדם מאוד, וללכת לבית החרושת לנרות של אבי, כי ידעתי שמשפחתי מסתתרת שם. פתחתי את הדלת האחורית של בניין המחנה וקפצתי מעל לגדר העץ. המשכתי לקפוץ מעל כל הגדרות, כדי לא להיראות ברחובות. מעולם לא שיערתי שיש לי כל כך הרבה כוח לרוץ דרך השרות והגנים, במהירות כזאת עצומה."

לאחר שסיפר לי שוב את הסיפור, היה אלוש מספר על עוגות השוקולד

שאמו נהגה לאפות, החופשות שנהגו לקחת, ואיך בגיל שבע הוא נדרס ע"י מכוננית, ובילה שלושה חודשים בבית חולים. היו רק שתי מכונניות בדרוהוביץ' ודווקא לאלוש יצא להידרס ע"י אחת מהן. סיפוריו היו מסתיימים בדיוק לפני זמן הארוחה, כשקערית השעורה הייתה משתיקה אותו לזמן מה. אז היה מספר עוד סיפור, או הולך לרדיו להאזין לתוכנית הפולנית שלו.

מוקדם, בבוקר אחד, הייתה רצפת הבוקר רטובה, כי הגשם הציף את הכורות. לאחר שבועות של בצורת, הגיעה עונה של עודף גשמים. הלכתי יחף בתוך המים. זה היה תורי להרים חלקים של רצפת העץ ולאסוף את המים בתוך דלי. הושטתי את הדלי לאלוש, הוא נשא אותו לשירותים ורוקן את המים העורפים לאסלה.

אך אותו בוקר היה לאלוש רעיון. הוא שכב על הרצפה, ורחץ את עצמו. הלכתי בעקבותיו, אחר כך מונדק, מנק ובני שפירו. עשינו את רחצת הבוקר שלנו ביחד, צוחקים ומתזזים מים זה על זה. בגדינו התחתונים התרטבו, אך התייבשנו די מהר מהחום שסביבנו.

אלוש ואני בילינו 485 ימים ולילות, שוכבים ויושבים זה לצד זה. החלפנו זה עם זה פחדים, חרדות, בדיחות, צחוק, זכרונות ותכניות מעורפלות לעתיד. מעולם לא רבנו, כי אלוש לא ידע מה זה לכעוס.

בליל יום שני במאי 1944, פתח איוון את הבונקר. הייתי הראשון שלבש מכנסיים והחליק לתוך המרתף הקריר. שכבתי בפנינה חשוכה על הקש. כל מה שרציתי היה לחוש צינה. מספר דקות מאוחר יותר נשכב יעקב לידי. נהנינו מהאדמה הקרירה תחתנו ומהאוויר העבש, הלח והקריר של המרתף.

מעט מאוחר יותר שמנו לב למר גליצה, מרפא השיניים, ולאשתו צ'ליה, הזוחלים אל מחוץ לבונקר. מר צוקרברג, שבא אחריהם, היה שמן מאוד והתקשה לצאת החוצה. בקצה השני של המרתף ראינו את צללית דמותו של איוון, יושבת על המדרגות שהובילו לתוך המטבח. אף אחד מהם לא שם לב אל יעקב ואליי, כי שלושתם הלכו ישירות בכיוון המדרגות עליהן ישב איוון.

איוון החל לדבר בקול נמוך מאוד. מר גליצה עמד מול הקיר עם אשתו, ומר צוקרברג ישב על הקרקע, מול איוון, שישב על המדרגה העליונה.

"יש לנו אנשים שנמצאים כאן חודשים רבים, למעלה משנה", החל איוון. "אני חושב שרובם חולים, עייפים, סובלים מתת-תזונה ועומדים למות". איוון דיבר באיטיות, בהיסוס. "זה עוד ייקח זמן רב עד השחרור והוותיקים, קרוב לוודאי, לא יעמדו בכך. תסתכלו על לוטקה, על גברת מאיר ועל מר שוורץ. כולם חולים. הם רק יסבלו נְיָמותו". איוון הפסיק. אף אחד לא הוסיף מילה.

"הם ידביקו את האחרים, אתכם ואת הילדים", המשיך איוון. "חשבת על כך, ואני רוצה לחלוק את מחשבותיי אתכם. ד"ר פרוֹמֶר נמצא עדיין במחנה יאנה. אני אגיד לו לבוא לבדוק את מצב הוותיקים האלה".

יעקב ואני שכבנו ללא תנועה. יעקב שם את ידו על פי. ידעתי שהוא סימן לי לא לדבר ולא לזוז. לא יכולתי להאמין למה ששמעתי, כי היה לי אֶמון מלא באיוון. הוא עבד אתנו קשה כדי לבנות את הבונקר. הוא שיתף פעולה עם כולנו. לאחר מכן הוציא אותי מהמחנה וסיכן את חייו כדי להביא אותי לבונקר.

איוון ניקה את גרונו והוסיף: "זה יהיה הטוב ביותר להיפטר מהוותיקים. אני אלך למחנה ואביא יהודים בריאים שיוכלו לשרוד. לאחר שנה תמימה מתחת לקרקע, לא יחזיקו הוותיקים מעמד. הם לא יחיו עוד זמן רב".

מר צוקרברג, הרוקח, שאל: "למה אתה מתכוון, איוון? תסביר לנו מה אתה רוצה לעשות".

איוון הפסיק לרגע. אז המשיך. "אני אלך למחנה ואדבר עם ד"ר פרוֹמֶר. אני אגיד לו לבוא אתי לבונקר, להעריך את מצב הוותיקים, ולהביא אתו זריקות ממתות. הוא יזריק לאלה שימצא במצב גרוע, וירדים אותם לנצח. אני אֶפְנֶה

המזימה של איוון

מאי 1944

אלה מאיתנו ששהו בבונקר למעלה משנה, נעשו רזים יותר, חלשים יותר וחולים, כמו אמי וגברת שוורץ שהיו חולות בטיפוס, ולוטקה – עם הפורונקל שלה. עכשיו שם לב איוון להברלים במצב הגופני בין הוותיקים לבין החדשים. המצטרפים החדשים היו חזקים יותר, כבדים יותר ובריאים יותר. כמו כן ידע איוון שיהודים רבים נמצאים עדיין במחנה יאנה, שהיה להם כסף, ושהיו צריכים לעזוב ולהתחבא.

ליל שבת אחד פתח איוון את הבונקר. זה היה תורה של גניה לעלות למעלה. גניה מצאה מקום בין משפחתי לבין השוורצים. נהגתי להסתכל עליה מקרוב. היו לה רגליים מחוטבות להפליא, מתנייים צרים ושדיים מלאים. פניה היו סגלגלים עם שפתיים מלאות אדומות, שער חום מכריק ועיניים כחולות. בעיניי הייתה יפהפייה, יותר יפה אפילו מפי, המאהבת הראשונה של איוון. גניה לא נשארה במקום אחד על הדרגשים, היא הייתה חסרת מנוחה והסתובבה ממקום למקום. היא הייתה שקטה מאוד, ולעתים רחוקות דיברה. מאז הגיעה, נוצר מתח בין שתי המאהבות המתחרות. פי וגניה לא דיברו זו אל זו. אך שמת לי לב שגניה הייתה עולה למעלה לעתים תכופות יותר מאשר פי.

איוון הביא למצטרפים החדשים חבילות של מזון תמורת הכסף, הזהב והיהלומים שאסף מהם. אנחנו, הוותיקים, אכלנו עדיין שעורה רוב הזמן. יעקב ואני ידענו שכספנו הולך ואוזל, ואין בו כדי לשלם לאיוון עבור אספקת מזון, הואיל ולרוב הוותיקים ולקבוצת שפירו לא היה דבר לתרום.

את הגופות לכאר שבחצר האחורית. אחר כך יהיה לנו מספיק מקום עבור היהודים החדשים, הבריאים".

מר גליצה, שהייתה לו אישיות נעימה, אמר: "לא, לא".

מר צוקברג אמר, "אני לא יודע מה להגיד".

כדי להעריך מה תהיה תגובתם, חזר איוון על דבריו: "אני אביא את ד"ר פרומר לכאן והוא יבחן את המצב. הוא יזריק לאלה שימצא אותם חולים או במצב גרוע".

יעקב ואני החלקנו בשקט, ובלי למשוך תשומת לב, לתוך הבונקר, עוזבים את איוון ואת שלושת האחרים במרתף, כשהם עדיין מדברים על תכניתו של איוון. כשחזרנו לבונקר, נשכבנו על הדרגשים שלנו, מחכים בחוסר סבלנות שהשלושה יחזרו ושאייוון יסגור את הבונקר. לאחר מספר דקות ירדו מר גליצה ואשתו לבונקר. פניהם היו חיוורים, הם לא יצרו שום קשר עין עם מישהו, אלא הלכו ישירות למקומם על הדרגש. ראיתי אותם שוכבים ללא תנועה.

לאחר מספר דקות נכנס מר צוקברג. הוא היה כבד משקל, פניו היו אדומים, כפי שהיה גם ראשו הקירח. הוא נראה נרגז, נרגש ועצבני. הסתכלתי איך עלה בקושי לדרגש שלו ושמת לי לב שידיו רעדו. הרגשתי שקרבי מתהפכים בראותי את המוות שוב.

פני יעקב הביעו כעס ופחד. הוא שם את אצבעו על שפתיו לרמוז לי להיות בשקט. חיכינו שאיוון יסגור את הבונקר. ידעתי שיעקב עומד להתפוצץ, הוא ואימא היו הראשונים שהגו את רעיון הבונקר, ביחד עם השוורצים והברגורקים, שגם תרמו את חלקם בעבודה. הקופפרברגים תרמו את כל כספם. ועכשיו, להירצח בזריקת מוות — זה היה בלתי נתפס. ועוד בידי רופא יהודי! זה בטח היה חלום, חשבת.

ברגע שסגר איוון את הבונקר, קם יעקב והלך למרכז, למקום שכולם יכלו לשמוע אותו, "הקשיבו כולכם. תהיו בשקט".

קולו של יעקב היה מאופק, אך יכולתי לחוש את כעסו. "אני רוצה שכולם ידעו שכל אלה שהגיעו לבונקר ראשונים, יורעלו ויזורקו לתוך הבאר שבחצר האחורית".

אנשים הקימו קול זעקה בחוסר אמון ובאימה. "תינתן לנו זריקה ע"י ד"ר פרומר. דובר על כך הערב במרתף, ובמקרה, תודה לאל, שמענו זאת, בזיו ואני. הגליצים והצוקברגים יודעים על כך. הם אלה שאיוון דיבר אתם על זה".

כולם היו המומים ומבוהלים ורצו לדעת פרטים. סיפרתי שוב מה ששמעתי. לוטקה, שעדיין סבלה מהפורונקל שלה, התחילה לבכות. "איך הוא יכול לעשות זאת? זה בדיוק כמו הנאצים. לא אתן לאף אחד, אפילו לד"ר פרומר, לגעת בי". מר קופפרברג, שהיה תמיד שקט מאוד, הטיח את ידו בקיר. "אנחנו בסדר", הוא צעק. "הם לא צריכים להרעיל אותנו".

אחר כך אמר יעקב לכולם להיות בשקט. "ד"ר פרומר יגיע בעוד מספר ימים", הוא אמר. "יש לי תכנית בשבילנו להתמודד עם זה. אנחנו הולכים לנקות ולשפשף את הדרגשים. כולם יכבסו את בגדיהם ויחליפו לבגדים הטובים ביותר שיש להם. כל הגברים יתגלחו ויסתפרו אצל מונדק קופפרברג. הנשים יתרחצו ויסדרו את שערן, ישימו אודם על שפתיהן ועל לחייהן, כדי להיראות בריאות. כאשר יראה אותנו ד"ר פרומר בריאים, הוא לא ירצה להרוג אותנו".

כולם הסכימו שתכניתו של יעקב היא הדרך הטובה ביותר להניא את ד"ר פרומר ואת איוון מלהיפטר מאתנו.

כמה מן המצטרפים החדשים הביעו את הזדעזעותם כאשר שמעו על תכניתו של איוון. משפחת גליצה הייתה ידידותית, ומר גליצה דיבר בנימה מעורדת: "אל תדאגו. דבר לא יקרה לכם. איוון נעשה משוגע לכסף".

מר הרציג, אותו הכרתי ממחנה העבודה שלי, הרגיע את יעקב ואותי. הוא היה ג'נטלמן, והייתה לו עמדה גבוהה בחברת יצוא לפני המלחמה. מר הרציג המשיך לומר לי: "אנחנו אתכם, בזיו. לא ניתן שאתם או מישהו מהאחרים יקבלו זריקת רעל".

אבל אני ידעתי טוב יותר. אם איוון רוצה להיפטר מאתנו, הוא ימצא את הדרך.

יעקב קרא לאחים שפירו, שני אחיו של אהרון, לשבת על הדרגש שלנו. ליוסקה, שהיה בשנות השלושים המוקדמות, היו שרירי זרועות גדולים וגופו היה אתלטי. הוא התיישב ליד יעקב ולידי. היה לו שער מקורזל שחור ועיניים שחורות בוערות. "יעקב ובזיו", אמר לנו יוסקה, "אנחנו מוכרחים להגן על עצמנו. אף אחד לא ירעיל אותנו. לא ארשה זאת. ברור שאיוון רוצה להביא יותר יהודים עם כסף לבונקר שלנו. הוא רואה הזדמנות להשיג זהב ויהלומים. הוא שכח שאהרון וכולכם עבדתם קשה לבנות את הבונקר הזה. הרוסים מתקרבים אלינו כל יום. יש לנו סיכוי להישאר בחיים, אם איוון יתן לנו לחיות".

יעקב ואני האזנו לו בתשומת לב. אחר כך אמרתי: "אנחנו הייבים להיזהר

מאוד לא להכעיס את איוון. הוא מנסה כל דבר כדי לעשות כסף. יש לו רעיונות שלפעמים הם טפשיים".

יוסקה הביט בי בקדרות. "בוז'יו, הוא רוצה להיפטר מאתנו. הוא רציני. זה נכון שאנחנו בידיו, והוא יכול לפגוע בנו. אבל אל נשכח שיש לו בינינו את כל המצטרפים החדשים ואת שתי החברות שלו. אנחנו נילחם, אנחנו נמות תוך כדי לחימה".

ידעתי שיוסקה היה נפחד וכועס כמו כולנו. הבונקר כולו היה כמרקחה. אותו ערב הכינו הטבחיות את ארוחת הבוקר שלנו אך מעטים מאוד אכלו. ניגשתי לרדיו להאזין לתכנית החדשות הרוסית. הרוסים התקרבו לגבול הפולני הישן. הגרמנים היו בנסיגה, אך עדיין היו מספר מאות קילומטרים מדרוהוביץ'. חפתה לנו עדיין המתנה ארוכה לשחרורנו.

יכולתי להריח את השעורה החרוכה. לא לעתים קרובות קרה שהטבחיות שרפו את השעורה שלנו. הן לא השגיחו על הקדרה אותו לילה – מי יכול להאשים אותן?

אמי שכבה לידי. היא הפנתה את ראשה לעברי. שערה החל לצמוח שוב, לאחר מחלת הטיפוס. היא הייתה עדיין חיוורת, אך נראתה חזקה הרבה יותר. "אל תדאג, בוז'יו", היא טפחה על ידי. "אני מרגישה טוב. אני בטוחה שד"ר פרומר ימצא אותי מתאימה להישאר בחיים. אני יודעת שד"ר פרומר יהיה הגון ואנחנו לא צריכים להיות היסטריים".

כסופו של דבר, הבין איוון שאנחנו יודעים על תכניותיו. הוא פתח את הבונקר מספר פעמים רק כדי להזמין אחת מחברותיו למעלה. ביום ראשון בלילה הוא אמר לנו שד"ר פרומר יבוא למחרת לבדוק את החולים, במיוחד את לוטקה, שסבלה מכאבים קשים.

למחרת בבוקר היו הוותיקים עסוקים. כל אחד הלך לאזור המופרד כדי להתרחץ. מונדק קופפרברג סיפר את שער כולם. לקראת אחר הצהריים, שמו כל הנשים שהיה להן שפתון קצת אודם על שפתיהן ועל לחייהן, והתחלקו בשפתונים עם אלה שלא היה להן. למרות שהיה חם, הוציאה כל אישה את שמלתה המקומטת ולבשה אותה, כדי לא לגלות את אבריהן הרזים. גם הגברים לבשו את מכנסיהם וחולצותיהם.

אמי לבשה שמלה בהדפס כחול. היא פנתה אליי ושאלה: "האם היא נראית טוב עליי? בבקשה, בוז'יו, שים עליי קצת שפתון, וגם על לחיי. אין לי בת יותר,

אתה צריך לעשות זאת בשבילי". סירקתי את שערה, והשתדלתי שתיראה בריאה יותר.

לוטקה, עם כל הכאב שחשה, נראתה עליזה עם קשת אדומה בשערה. יעקב נתן הוראות לקרצף את השירותים ואת רצפת העץ. כל דרג צריך היה להיראות מסודר. כשד"ר פרומר יגיע צריכים כולם להישאר ישובים על דרגשיהם, לא לשכב ולא לישון. כולם הקשיבו להוראותיו של יעקב. אותו ערב צלצל הפעמון פעמיים. מיד לאחר מכן שמעתי את איוון חופר ומרים את כיסוי הבטון. האוויר הקריר חדר לתוך הבונקר מהכניסה שמול הדרגש שלי.

הבונקר היה שקט לגמרי. אחר כך שמעתי מישהו קופץ לתוך הבונקר ואת הקול של אדמה הנופלת לאחור הקפיצה. ראש גדול עם שער שחור הופיע, מלווה בגוף שמן. ד"ר פרומר נשם בכבדות. הוא נכנס לבונקר ונעמד, מנקה את הלכלוך מחליפתו הכהה.

איוון בא בעקבותיו, נושא את תיק הרופא שלו, מחייך בקונדסות כמו ילד. ד"ר פרומר הסתכל סביב, ניקה את גרונו, ואמר: "כפי שאתם יודעים, המחנה היחיד שנותר הוא יאנה. נותרנו עדיין כמה מאות איש. לאיוון יש קשרים במחנה, ביניהם המהנדס בקנרוט. הוא ביקש ממני לבוא לדאות אתכם, כי כמה מכם חולים. לקחתי סיכון גדול להגיע לכאן, אך אני חש שזו חובתי לעזור לאלה שעדיין חיים בעירנו".

אחר כך פינה לעצמו דרך לצד הדרגשים, עוצר לדבר ולהסתכל בכולנו. כולם ישבו, חלק מחייכים אליו. הוא הסתכל בתנור, ברדיו, ואפילו נגע במפה שהייתה תלויה על הקיר. "הבונקר הזה נבנה בצורה יוצאת מהכלל", הוא אמר. יעקב קרב אל ד"ר פרומר ואמר לו: "אני ומשפחת שוורץ היינו אלה שהגו את הבונקר הזה ובנו אותו, ביחד עם אהרון שפירו. זה לקח לנו שלושה חודשים לבנות אותו. עכשיו אנחנו למעלה משנה כאן. וכפי שאתה רואה, אנחנו מסתדרים היטב".

גברת שוורץ לא התאפקה והתערכה: "הוצאנו את כל כספנו כאן ועבדנו קשה. ואמנם, אנחנו מרגישים טוב, כפי שאתה רואה. אני מבשלת ולכולם יש מספיק אוכל".

ד"ר פרומר התיישב על הדרגש ליד לוטקה. הוא שם את ידו על שערה וליטף אותה. "אני יודע שיש לך פרונקל תחת זרועך. האם אני יכול לראות

אותו? אתן לך משחה שתעזור, במהרה תרגישי טוב".
 אז פנה לאיוון ואמר: "כפי שאני רואה, כל אלה הנמצאים כאן למעלה משנה,
 נראים טוב. הם לא נראים חולים כפי שאמרת".

הוא פתח את תיק התרופות, הוציא משחה וכמה כדורי אספירין ומסר אותם
 ללוטקה. היא לקחה אותם ממנו ושאלה: "אתה לא מתכוונן להרעיל אותנו, נכון?"
 הוא חיך אליה, "אל תדאגי, ילדתי, כולכם נראים בעיניי טוב".
 איוון עמד בצד בלי להוציא הגה. מראה פניו הביע מבוכה. כשהבטתי בו
 חשבתי שאולי הרגיש חרטה בקשר לתכניתו. בשבילי היה איוון אדם צעיר, טוב,
 שהסתכן כדי להציל את חיינו.

"עכשיו הזמן לחזור, איוון", אמר לו ד"ר פרומר. הוא סגר את תיקו והגיש
 אותו לאיוון. אחר כך פילס את דרכו לעבר הכניסה ונעלם. מספר דקות מאוחר
 יותר יכולתי לשמוע את האדמה נופלת על מכסה המלט. הסתכלתי בלוטקה
 שחייכה. גברת שוורץ חיבקה את רציה. הסרנו כולנו את בגדינו, חופשיים שוב
 לחוש יותר צוננים.

החזיר

3-4 אוגוסט, 1944

לפי דווחי הרדיו, התקדמו הכוחות הרוסיים בכל החזיתות. התעניינו
 במיוחד בהתקדמות החזית הדרומית לכיוון דרוהוביץ'. כולנו היינו מודאגים
 ומתשים. כל אחד היה חרד. למשל, מר גליצה, מרפא השיניים, היה צמוד לרדיו.
 אדם חסון שתפס הרבה מקום, ונראה היה כאילו הקיף את הרדיו. אחרים התרעמו
 עליו כי הוא שינה תחנות לעתים קרובות ומנע מהאחרים להגיע לרדיו. גברת
 קופפרברג שכבה חלשה מאוד ותשושה, בשעה שמר קופפרברג היה צועק על
 משפחתו, ומייק קליינר העליב את מי שרק היה יכול.

הוותיקים נתנו את כל כספם לאיוון עבור אוכל ולא נותר להם עוד. למצטרפים
 החדשים היה קצת כסף אך לא די כדי לשלם לכל המזון שזקוקים ל-45 אנשים.
 לא אכלנו, או אפילו לא ראינו, כל בשר במשך כל שישה-עשר החודשים. חיינו
 כמעט רק משעורה ומשיבולת שועל, כך שחישבנו שאיוון יכול עדיין להביא
 לנו אספקה. אך הזמן והכסף אזלו.

בנוסף למחסור בכסף לאוכל, חשנו שאיוון עיף מאתנו. מפני שלא הגיעו
 אנשים חדשים, לא הייתה לו תקווה לראות הכנסה נוספת מהתכניות שִׁזום.
 איוון ואשתו לא נשארו הרבה בבית, אלא בילו את רוב זמנם בכפר עם משפחתם.
 האזנו במיוחד לחדשות. הצבא הרוסי התקרב לטְרַנְפּוּל, עיר חיונית, אסטרטגית
 במתקפה לכיוון אזור דרוהוביץ'.

יום שני אחד בערב שמענו צעדים מעלינו. זה בסדר, נאנחנו בהקלה, כי
 הכרנו את צעדי איוון. בתוך דקות הוא חפר בפינת המרתף מעל למשטח, כדי

לפתוח את הבונקר. ראשו של איוון הופיע כפתח. אחר כך הוא זרק למטה משהו גדול עטוף בניירות עיתון. הוא הוריד עצמו פנימה וכשחיוך שוב על פניו הכריז: "השגתי בשר בשבילכם. תאכלו אותו לבריאות". איוון, שפניו היו שזופים, חשף את שיניו הלבנות בחיוך גדול. "הרוסים באים, אתם תצאו מכאן בקרוב". בפעם הראשונה התמלאנו תקווה שאנו עשויים לעבור בשלום את שלוש וחצי השנים הנוראות האלה. אך שוב לא יכולנו לקבל זאת כמובן מאליו, כל עוד היה אפילו חייל גרמני אחד בעיר.

לאחר שעזב איוון וכיסה את הכניסה לבונקר, תפסו גברת שוורץ וגברת ברגוורק, הטבחיות שלנו, את החבילה והסירו את העטיפות בזריזות. פניהן היו מאושרות, מחייכות, נרגשות בגלל הסיכוי לבשל בשר, לשם שינוי, במקום השעורה. אך החיוך של גברת שוורץ התחלף באימה, בראותה את נתח בשר החזיר שגילתה באותו רגע. "לא", היא צעקה כשהיא מפילה את בשר החזיר על הרצפה, "אנחנו לא נאכל זאת!"

גברת ברגוורק הייתה מטבעה טיפוס רגוע. היא הביטה בנתח הבשר בתדהמה. "זה טרף", היא אמרה, "ואני לא אוכל זאת. אבל אני אבשל אותו. אם מישהו ירצה לאכול אותו, מצדי זה בסדר".

כשאמרה זאת, קפץ כנגדה מר שוורץ, האיש הקדוש שלנו. "אם תבשלי את החזיר הזה בסיר היחיד שיש לנו, יהיה כל האוכל שנאכל אחר כך טרף. את עושה את החטא הגדול ביותר בכך, שאת מאלצת את כולנו לאכול טרף!" מר שוורץ נופף את אצבעו באיום כלפי פניה של גברת ברגוורק. "אלוהים יעניש אותך לעולמי עולמים, כי אם נאכל את החזיר הזה, לא נישאר בחיים. זה יהיה העונש של אלוהים".

השתררה מהומה. רבים מאיתנו חשו רוממות רוח למראה הבשר, אפילו בשר חזיר. אבל רבים היו נגר הבישול של בשר זה. רובנו לא אכלנו בשר חזיר מעולם. גברת קניג, שלא שמרה בית כשר, הרימה את קולה מעל לאחרים, "אנחנו נאכל את הבשר כי אנחנו רעבים, ואלוהים יסלח לנו".

כולם התווכחו בקול. מייק קליינר, איש האימים, פילס את דרכו בתוך ההמון שהקיף את החזיר. "אני מצווה עליכן לבשל את החזיר", צעק מייק על גברת שוורץ ועל גברת ברגוורק. "אתן תעשינה מה שאני אומר".

אמי אמרה שאם מישהו רוצה לאכול בשר חזיר, שיאכל. אני הרגשתי אותו הדבר ורציתי לאכול אותו.

לאחר חילופי אימים ועלבונות, שם מר שוורץ את הטלית שלו והחל להתפלל עבור הנפשות המסכנות העומדות לחטוא באכילת בשר חזיר. גברת קניג חייכה כל הזמן, כשהיא אומרת לכולם: "אני עומדת לאכול את הארוחה הטובה הראשונה מזה שנה וחצי". היא נהנתה להתגרות במר שוורץ ובכל אלה שהיו נגד אכילת החזיר.

לבסוף החליטו גברת שוורץ וגברת ברגוורק שהן תבשלנה את החזיר ומי שירצה יוכל לאכול אותו. אך זה היה מאוחר והן החליטו לבשל את הבשר למחרת. גברת ברגוורק עטפה את הבשר בחזרה בנייר עיתון, ושמה את החבילה על המדף ליד התנור.

החדשות שהרוסים מתקרבים ונמצאים רק עשרה ק"מ מאתנו גרמו לנו להישאר ערים, מאזינים בקביעות לרדיו. אותו לילה הייתה הפעם הראשונה שהשרדים הזכירו שהכוחות מתקדמים לכיוון דרוהוביץ'.

למחרת בבוקר שטפו הטבחיות שלנו את החזיר, הוסיפו מלח ושמו אותו על התנור להתבשל. אך רובנו לא שמנו לב לחזיר או לאוכל בכלל. דאגנו למה שקורה בחזית הרוסית והיינו מלאי חשש שמשהו עלול להשתבש בשעות האחרונות לפני השחרור שלנו.

כשרתח החזיר בסיר הגדול על תנור הגז, נפסקו לפתע החשמל והגז. זה קרה אחר הצהריים, בזמן שברוך כלל ישנו. אך אף אחד לא ישן אותו יום, כי האזנו ברצף לרדיו. לפתע נשתתק הרדיו והאורות כבו, משאירים אותנו באפלה כמו במערה מתחת לאדמה. ישכנו בבונקר בחשכה עד שמישהו מצא והדליק נר מהבהב. קולות מודאגים מילאו את החשכה — מה מתרחש כאן? מה יקרה לנו? תפסתי אחר כך שהיינו במצב משונה: בלי חשמל, בלי גז לבישול, ובלי שידענו מה קורה בחוץ.

נתח החזיר נותר חצי נא בסיר על התנור. מר שוורץ קיבל את מבוקשו — החזיר לא נאכל על-ידי איש.

השחרור

4 באוגוסט, 1944

שנה וחצי של אכילת מנות קטנות של שעורה או של שיבולת שועל, יחד עם החום והיותנו נתונים במעין מאסר בבונקר שלנו, גרמו להידלדלות של הגוף ושל הנפש כאחד. איבדנו כל חיוניות. הסתכלתי סביב וראיתי את השוורצים, את הקופפרברגים ואת משפחתי. הם היו צללי אדם, מותשים בכוחות הנפש. רגליי נעשו חלשות למדי והתקשיתי ללכת אפילו עד השירותים. אלוש, שגופו הגבוה היה שרוע על הדרגש לצדי, היה אף הוא חלש מאוד. השארנו את הרדיו דלוק כל הזמן. מונדק העביר את המחוג מגרמנית, לפולנית, לרוסית. הרוסים התקרבו לאזורנו, אך החדשות לא דווחו לגבי מיקום הכוחות שלהם.

זו הייתה עבורי תקופה של תשישות מוחלטת. לי, ולמעשה לכולנו, הוותיקים. היינו אדישים לכל מה שעומד לקרות לנו, ותחושה של חוסר מציאות השתלטה. השחרור נראה כמשהו מופשט – משהו רחוק, שכל כך הרבה חיכינו לו, עד שהרגשנו שהוא לעולם לא יגיע. כמו מושבה של חפרפרות לכודות מתחת לאדמה, היינו חלק מחיים בכטן האדמה, עם מנהגים שנוצרו במשך הזמן הארוך. הייתה איזו תחושה מוזרה לגבי הכול. היה לי קשה מאוד לדמיין את השחרור. לאחר שישה-עשר חודשים של הימצאות בתוך הבור הזה, תהיתי אם נוכל בכלל ללכת, לאכול ולחיות חיים נורמליים. לא יכולתי לחשוב על כך, או אפילו לדמיין זאת. כשהביא איוון את נתח החזיר, הוא פתח את הבונקר רק לזמן קצר וסגר אותו מיד אחר כך. הוא הזדרז לעזוב עוד באותו לילה, כי הרוסים התקרבו. לאחר

שכיסה את הכניסה שלנו, ידענו שעזב את הבית, כי לא שמענו אותו מתהלך למעלה.

הוא לא דיבר אתנו הרבה אותו לילה. אפילו לא עם שתי חברותיו. איוון הפך לאדם אחר. הוא היה רציני ועצבני, ולא הראה התלהבות רבה ביחס למעשה שהביא לידי גמר. באמת לא ידעתי אם הוא החשיב זאת כמעשה גבורה – להציל ארבעים וחמישה יהודים. הוא עשה את חובתו. אבל למי? ואולי לא חשבנו עם משפחתו ועם חבריו בקשר לסוד שלו. להסתיר יהודים ולהציל את חייהם לא היה מעשה מקובל בקרב הקהילה האוקראינית, ואיוון היה מספיק פיקח להבין זאת. לכן עזב עם אשתו כדי לחזור לכפר שלהם.

יעקב אמר בשמחה, "אנחנו עומדים להיות משוחררים, בז'ור". בקולה של אימא, שישבה לידי, היו התרגשות ופליאה, "אני פשוט לא מאמינה שזו אמת".

אבל אף אחד לא קם מדרגשו. בעודי שוכב, האזנתי לקולות או לצעדים מלמעלה. קיוויתי שאיוון יבוא ויגיד לנו מה קורה בחוץ. היינו חייבים לצאת. השעות חלפו. לא היה לנו אוכל, כי לא יכולנו לבשל, ולא שמענו דבר מאיוון. הרגשתי שאיוון ואשתו חוששים לחייהם, אם שכניהם האוקראינים ומשפחתם יגלו שהם הצילו יהודים.

עכשיו היו כולם חסרי מנוחה. הילדות בכו כשהן פוחדות מהחשיכה. אחר כך שמענו את קולו של יעקב חזק ובוטח. "תהיו שקטים כולכם. כפי שזה נראה עכשיו, איננו יודעים מה קורה בחוץ. איוון לא נמצא בקומה העליונה, ומתקרב לילה. בואו נחכה עד הבוקר. נקווה שאיוון יחזור, יוציא אותנו ויספר לנו מה קורה בחוץ. הבה לא נעשה טעויות בדקות האחרונות לפני השחרור. אנחנו צריכים להיות זהירים".

הנר כובה כדי לשמור אותו ליום המחרת. אבל אף אחד לא ממש ישן. כולם דיברו, חסרי מנוחה ונרגשים.

למחרת, בשעה 8 בבוקר, הדליק יעקב את הנר. עדיין קיוונו לשמוע מאיוון, אך הוא לא בא. היינו קבורים, והיינו צריכים לצאת מבפנים.

יכולנו לשמוע קולות רמים בחוץ ברחוב. הבונקר שלנו רעד מכלי הרכב הכבדים שעברו ומפצצות שהיו מתפוצצות סביבנו. כל הקולות האלה הפחידו אותנו.

מייק קליינר התכעס וצרח. "בואו נעשה קצת אוכל", הוא פקד, "אנחנו יכולים

להשרות את שכולת השועל שלנו במים".
יעקב אמר בתקיפות: "כל מי שיש לו אוכל חייב להביא אותו לכאן כדי שנוכל להאכיל את הילדים. נחכה עד הצהריים. אם איוון לא יבוא לפתוח את הבונקר, נפרוץ החוצה".

כולם צעקו לפתוח את הבונקר. מביין כל הקולות ששמעתי, הגבוה מכולם היה זה של מר שוורץ. הוא אמר את תפילות הבוקר בעל פה. מחשבותי החזירו אותי לימים שלפני המלחמה, לימי בית הספר שלי, לסבי, לאבי, לאחיי שמעון ויעקב ולאחותי קלרה. זכרתי יום פורים, כשאמי אפתה חלה גדולה עם צימוקים ואוזני המן טריות וריחניות. אבי ואני שבנו הביתה מבית התפילה ומצאנו את השולחן מכוסה במפה לבנה, ואת החלה מונחת על השולחן לפני כסאו של אבי, כדי שיוכל לברך. היה נוח לחשוב על העבר, כפי שעשיתי כל זמן שהותי בבונקר. אלוש, ששכב לידי, היה מזכיר לי יום יום את המאכלים שנהגנו לאכול.
עכשיו הבטתי בנר המהבהב שעל התנור והקשבתי להמולה סביבי.

5 באוגוסט, 4 אחר הצהרים

לא היה סימן לאיוון. כולם היו חסרי מנוחה, במיוחד האחים שפירו, שהיו חזקים יותר גופנית ובמצב-רוח מרומם. הם רצו לצאת החוצה. הוותיקים היו חלשים, והמצטרפים החדשים, העילית שלנו, כולל מייק קליינר, היו ארישים. יוסקה ושמעון שפירו ניגשו ליעקב: "אנחנו יכולים להרים את מכסה הבטון מבפנים", אמר שמעון בלהיטות, "יש לי רעיון איך לעשות זאת".
"כן, זה הזמן לזוז", ענה יעקב. "אנחנו צריכים להיכנס לבית ולראות מה, לעזאזל, קורה בחוץ".

שמעון סיפר לו על תכניתו: "אנחנו נשתמש בקרשים שיש לנו מהדרגשים, כדי ליצור מנוף".

שמעון, יוסקה, מנק ברגוורק ויעקב היו עדיין החזקים ביותר מבינינו, והם נטלו על עצמם את המשימה. הם הניחו קרש ארוך מעץ במאונך, מתחת למשטח הבטון שכיסה את הכניסה לבונקר. אחר כך לקחו קרש גדול ושמנו קצה אחד שלו מתחת לקרש המאונך. לוח זה השתרע במאונך לתוך הבונקר והורם מעל ערימת עצים בגובה של כ-60 ס"מ. כאשר דרכו שלושה אנשים על קצה הקרש בבונקר הוא הרים את הקצה השני שמתחת למשטח הבטון. זה דחף את הלוח

במאונך כלפי מעלה, והרים את משטח הבטון כשהארמה נשפכת לתוך הבונקר. אז זחל מִנְק, הקטן ביותר והחזק ביותר, החוצה לתוך הכניסה והרים את המשטח מבפנים. הרבה ארמה נפלה פנימה, אך הבונקר היה פתוח סוף סוף.

מנק נכנס הראשון למרתף. הוא עלה בזהירות במדרגות והביט לרחוב דרך חלונות המטבח. הוא ירד למטה והכריז שלא ראה אף אחד ברחוב.
מיד זחלנו יעקב, אני ואחרים, החוצה ונכנסנו למטבח. נוהרנו מאוד לא להיראות מבחוץ. לאחר מספר דקות ראינו חיילים של הצבא האדום רצים במעלה הרחוב עם מקלעים בידיהם.

זה היה יום שמשי, בהיר. עכשיו ראיתי את פנים המטבח. הסתכלתי החוצה בעצים, בפרחים ובשיחים. זו היתה הפעם הראשונה מזה שנה וחצי שראיתי אור יום, והאור סינוור את עיניי. מראה שני חיילים של הצבא האדום, היה המחזה המאושר ביותר בחיי. זה היה בלתי מציאותי. האם אפשרי שנשוחרר ולא נמות? עמדנו בחלון ומאחורי זכוכית הדלת של המטבח, מחכים שחיילים נוספים יעברו ליד הבית. ראינו עוד שלושה חיילים רצים במעלה הרחוב. באותו רגע שבר יוסקה, שהיה לבוש רק במכנסים קצרים וללא חולצה, את זכוכית הדלת, דחף אותה וקפץ לפניהם. "אנחנו יהודים!", צעק יוסקה, "אנחנו יהודים! שחררתם אותנו!"

הוא רץ לחייל הקרוב ביותר אליו, כרע על הקרקע, ונישק את מגפי הצבא השחורות והמאובקות של החייל המופתע. אלה מאיתנו שעלו מהבונקר, יצאו למרפסת הקדמית של איוון.

החיילים נרתעו בתחילה, וכיוונו את נשקם כלפי יוסקה וכלפינו. אבל מיד תפסו שאיננו מאיימים עליהם, והורידו את נשקם.

קצין רוסי הגיע למרפסת ואמר לנו: "הגרמנים עדיין נמצאים מספר קילומטרים מכאן, מאחורי הגבעה. אנחנו מחסלים אותם".

"יש לכם מים?" שאל אחד החיילים. יעקב רץ לתוך הבונקר, והביא סיר של מי שתיה בשביל החיילים.

עמדנו סביבם וראינו אותם שותים. יעקב סיפר להם שבתוך הבית יש ארבעים וחמישה יהודים, ושאל את הקצין מה עלינו לעשות.

הקצין ענה: "עליכם לצאת מכאן כי האזור איננו בטוח עדיין. הקמנו עמדת פיקוד שדה במורד הרחוב, בתוך מבנה של בית חרושת נטוש, קרוב לסוללת התותחים שלנו. לכו לשם. נמצא שם סגן אלוף. הקמנו מטבח ללילה. הם ידאגו

לכם, ובמקרה שנצטרך לסגת, תהיו בטוחים אתנו”.

ירדנו לבונקר לומר לכולם לצאת. כולם, זאת אומרת, חוץ מיוסקה. הוא נתקף בהתרגשות כזאת, עד שרץ, ללא בגדים, אל ה”רינק”, מרכז העיר, מותיר את כולנו מאחור.

יעקב, אמי ואני התלבשנו בתוך הבונקר. לבשתי את חליפת הפסים הכחולים של אחי ושאלתי זוג נעליים מהבן של הגברת הברמן, שהיו לו גם זוג מגפיים וגם זוג נעליים. רגליי היו די חלשות, עדיין. יעקב ואמי היו צריכים לעזור לי, כשהלכנו לאט בכיוון עמדת הפיקוד של הצבא האדום. רבים הלכו בעקבותינו, כולל משפחת שוורץ.

אבל אחרים נשארו בבונקר, כי עדיין לא היו מוכנים — מסיבה גופנית או מסיבה נפשית או משתיהן — לעזוב במהירות. הם לא רצו לסכן את עצמם במחנה הצבאי הרוסי, והעדיפו להשאר מוגנים בתוך הבונקר, עד שהאזור יהיה בטוח.

היה זה בין ערביים, כאשר הגענו לעמדת הפיקוד. ארבעה חיילים של הצבא האדום היו בכניסה. כעשרים מאתנו עצרו שם. יעקב ואני התקרבו אליהם. הסברנו שאנחנו יהודים, ושהקצין אמר לנו שנוכל להישאר איתם עד שהסכנה תחלוף, ואז נמשיך לעבר העיר.

כפנים היו מספר שולחנות שדה, טלפונים וכיסאות מוכנים למפקדת הפיקוד הקדמי. כחמישה-עשר חיילים איישו את הטלפונים, שומרים על קשר עם הכוחות בשדה. מלבד זאת היה המקום ריק. שוב ניגשנו לסגן אלוף.

”אנחנו יהודים”, אמרתי. ”אנחנו זקוקים למחסה ללילה ולקצת אוכל”.

הקולונל הסתכל עלינו, ואז פנה אל החיילים הקרובים ביותר אליו. ”הביאו שמיכות לכולם ותנו להם לחם ובשר”.

”תודה רבה”, אמרתי לו, ”איפה אנחנו יכולים לשכב?”

הוא ענה בחיוך: ”זהו המלון הטוב ביותר בעיר. קחו את כל המקום שאתם צריכים”.

מצאנו פינה, פרשנו את השמיכות והתיישבנו. אכלנו את הלחם והבשר שהחיילים נתנו לנו. האוכל והחופש ערכו לנו מאוד.

במשך הלילה הרעישו סוללות ארטילריה רוסיות את הגרמנים. קולות החיילים שאיישו את הטלפונים היו כמנגינה באוזניי. זו הייתה הפעם הראשונה, במשך למעלה משלוש שנים, שחשתי בטוח, ופניהם של המשחררים שלי נראו כפני

מלאכים.

בבוקר, הגיע אלינו המפקד ואמר: ”רדפנו את בני הזונות האלה היישר לתוך הונגריה. אתם בטוחים עכשיו”.

בתוך דקות אספו החיילים הרוסיים את כל הכלים, קיפלו אותם, שמו אותם על משאות, ונעו קדימה להמשך הלחימה.

אמי, יעקב ואני עמדנו ברחוב בוריסלבסקה שהוביל למרכז דרוהוביץ’. זה היה הרגע המאושר ביותר והעצוב ביותר בחיינו. היינו חיים וחופשיים.

הלכנו באיטיות לאורך רחוב בוריסלבסקה, עברנו את ביתנו. הבית בו חיו סבי ודודתי ובני דודי. ראיתי בקרבת מקום את מחנה העבודה. הרחוב היה שקט. אנשים נשארו בכתייהם. רק מספר כלבים תועים שוטטו בסביבה.

עצב השתלט על אמי, והיא הביטה ביעקב ובי. ”תראו, בנים. לא נשאר אף אחד. מדוע אנחנו חיים? האם יש לנו זכות יתר? למה?”
לא עניתי לה, לא ידעתי מה להגיד.

עברנו בית בו גר זוג זקנים פולניים. שמתי לב שהם עובדים בגן. הכרתי את האישה ”איש השכמיה”, כי תמיד לבש שכמיה. הוא הכיר את משפחתי. כשהתקרבו שם לב אלינו. הוא ניגש ואמר: ”מאייר, נשאתם בחיים! איזה יופי! לאן אתם הולכים?”

עצרנו, ואימא שלי אמרה לו, ”איננו יודעים. אנחנו הולכים ל’רינק’ כדי לחפש מקום לגור”.

הוא הסתכל עלינו מלמעלה למטה. ”בואו תישארו אתנו עד שתמצאו משהו”, הוא אמר. ”יש לי חדר נוסף. אשתי תבשל עבורכם ירקות טריים. בבקשה, זה טוב בשבילכם”.

אמי הודתה לו, ”זה בסדר. אתה חביב מאוד. רק ליום-יומיים עד שנמצא דירה”.

נשארו בביתו יומיים, כשאנו אוכלים שלוש ארוחות ליום. התחממתי כל יום באור השמש והוספתי כוח.

אחר כך בא יעקב לספר לנו שמצא דירה נטושה של אוקראינים או של גרמנים שנסוגו עם הכוחות הגרמניים. אספנו מדירות ריקות רהיטים לשינה ולמגורים.

במרתף הבית של דירתנו החדשה, גילתה אמי אוצר: מספר שקים של תפוחי אדמה! היה לנו מה לאכול ואמי הכינה כיסני תפוחי אדמה, אותם מכרתי יום-

יום לחיילים של הצבא האדום שעברו דרך דרוהוביץ'. הרווחנו מספיק כסף כדי לקנות בגדים משומשים, ונעליים להן נזקקתי כל כך, כי התהלכתי יחף. מספר ימים לאחר שעזבנו את הבונקר, ביקש הבן של הברמן את נעליו בחזרה.

ב-29 ביוני 1941, מנתה הקהילה היהודית בדרוהוביץ' 17,000 גברים, נשים וילדים. בעת השחרור ב-5 באוגוסט 1944, נותרו בחיים רק 150 יהודים, כולם הסתתרו בבתים של גויים צדיקים. ביניהם רק שני ילדים – מושקה, שהייתה בת ארבע, ואנולציה, שהייתה בת שלוש וחצי. שתייהן שרדו בבונקר שלנו. מספר שבועות לאחר מכן חזרתי לבית הספר, אבל אף אחד מחבריי לספסל הלימודים לא היה שם.

אחרית דבר

וזה מה שאירע לניצולי הבונקר שלנו לאחר המלחמה

מר שוורץ, האישי הקדוש ואחד מהאנשים שבנו את הבונקר, וגברת שוורץ, הטבחית שלנו, עברו לברזיל עם שלושת ילדיהם. מר שוורץ עבד אצל אחיו בחברה לתרופות.

רציה שוורץ, בתם, שכתבה שירה בבונקר, גרה בריו דה ז'נירו, ברזיל, עם בעלה, סוחר יהלומים.

לוטקה שוורץ, ששרה שירים בבונקר, גרה בריו דה ז'נירו, עם בעלה ועם שני ילדיהם.

אלוש שוורץ, ששכב לידי על הדרגש, והיה אחד מבוני הבונקר, הוא בנקאי בריו דה ז'נירו. הוא נשוי ויש לו שלושה ילדים ומספר נכדים.

מר קופפרברג עבר לישראל, שם הייתה לו חנות מכולת. גברת קופפרברג נפטרה בפולין, בשנת 1950.

מונדק קופפרברג, שהיה הספר שלנו והאחראי על הרדיו, גר בישראל, ובמקצועו, רופא.

ברטה קופפרברג, נשואה, והיא רוקחת בישראל.

רוזה ברגוורק, הטבחית שלנו, עברה לברזיל, שם נישאה שנית.

מנק ברגוורק, אחד מבוני הבונקר, גוייס לצבא האדום מיד אחרי השחרור, ב-1944. הוא נהרג בפעולה צבאית באפריל 1945.

מר הרש אקשטיין, אחד מבוני הבונקר, נהרג ע"י שודדים מחוץ לדרוהוביץ', בינואר 1945.

גברת רוז אקשטיין, אלמנתו, עלתה לישראל מאוחר יותר. היא נישאה שנית ועברה לקליפורניה.

יצחק שיינפלד ושתי אחיותיו חיים בישראל. הוא בעסקי חבלים, כפי שהיה לפני המלחמה.

פי וסלה, החברות של יצחק שיינפלד, עזבו לאנגליה. שם נישאו לחבריהן הקודמים, ושנים אחר כך עלו לישראל.

מר וגברת גליצה עלו לישראל, שם עבדו בריפוי שיניים. הוא היה מרפא שיניים, והיא הייתה העוזרת שלו.

שתי הבנות, אנוציה ומושקה, גרות בישראל. שתיהן נשואות ויש להן מספר ילדים.

גברת בדיאן, אמא של מושקה, וסבתא בדיאן גרות בישראל. גברת בדיאן נישאה שנית; בעלה הראשון נורה בידי הגרמנים לפני שנכנסו לבונקר.

משפחת הברמן – עלתה לישראל. אלכס הברמן הוא מהנדס. מייק קליינר, איש האימים, נהרג בדרוהוביץ' כשנפל ממשאית, באוקטובר

1944.

יוסקה שפירו, אחיו של אהרון, נשדד ונרצח במאי 1945, כשהיה בנסיעת עסקים לצ'כוסלובקיה.

שמעון שפירו, אחיו השני של אהרון, וכניו ברל ויענקל, עברו לארה"ב. לפניו יש מעברת שיניים בשיקגו.

אף אחד אינו יודע מה קרה לגברת קניג, שגנבה את שני תפוחי האדמה. איש מאתנו לא ראה אותה מאז עזבה את הבונקר.

מר אלי הייליג, שבא לבונקר עם משפחת שפירו, מצא את אחותו ועלה אתה לישראל.

מר פאול הרציג ואשתו רוז היגרו לארה"ב. בנם נעשה רופא ירוע בעיר ניו יורק.

מר מנק צוקרברג הרוקח, אשתו, בנו וגיסתו נשארו בפולין. גניה, חברתו של איוון, התיישבה לבסוף בניו יורק, היא נישאה לרופא, ויש

להם ילדים.

מר לנדאו, האדם האחרון שנכנס לבונקר, התיישב לבסוף בישראל. יש לו משפחה גדולה, והוא נעשה שותף באחד מבתי החרושת הגדולים ביותר בישראל

לגלידה.

יעקב מאיר, המארגן והמנהיג של הבונקר, עבר לגור בארה"ב ב-1949. החזיק בבעלותו חנות מתנות בניו ג'רסי, נישא, והיו לו בת חורגת ובת משלו.

טוניה מאיר, המתווכת הראשית לצורך בניית הבונקר, היגרה לארה"ב ונישאה לאיש עסקים. היא עברה לפלורידה ב-1980, כדי לגור בקרבת בנה בז'ו.

בז'ו (ברנרד) מאיר, המחבר, הגיע לארה"ב ב-1947, קיבל תואר ראשון מאוניברסיטת ניו-יורק, ותואר שני מאוניברסיטת בארי במיאמי. הוא עובד סוציאלי-פסיכיאטרי וגר בפלורידה. יש לו שני ילדים.

וזה מה שקרה לאיוון בור, חסיד אומות העולם, האוקראיני שגר בכית במשך כל התקופה.

איוון לא חזר יותר לבית לאחר השחרור. הפעם האחרונה שראיתי אותו הייתה כחודש לאחר השחרור. הוא היה במרכז גיוס צבאי של הצבא האדום. כאשר ראה אותי, התעלם מנוכחותי, והמשיך לדבר עם חבריו האוקראינים.

מספר חדשים מאוחר יותר הגיעה גברת בור, שהייתה בהריון, לשוק, שם הייתה לאמי חנות מזון קטנה. היא סיפרה לאמי שהודיעו לה שאיוון נהרג במהלך לחימה בגרמנים ליד ברלין. אמי נתנה לה מזון שתיקח אתה לביתה.

ארבעים ותשע שנים מאוחר יותר, נסעתי לדרוהוביץ' ולסטבניק – שם גרו הבורים. ניסיתי לגלות מה עלה בגורל גברת בור וילדה, אך לא יכולתי למצוא מישהו שהכיר אותם.

אנולציה בגיל שלוש, לפני כניסתה לבונקר

בז'יו, מונדק קופפרברג ואלוש שוורץ, 9 חודשים אחרי השחרור

יעקב, טוניה וברנרד בפריס, בדרכם לארה"ב ב-1946

1992: יצחק שיינפלד, 87, מעלה זכרונות: "במשך 17 חדשים הסתתרתני מתוך חשש לחיי, אך היה לי נעים לשכב בין שתי נערות יפות"

1992: משמאל, מושקה, שהייתה בת ארבע, ואנולציה, שהיא אמנית, והייתה בת שלוש כאשר הסתתרו בבונקר.
הן גרות בישראל, ויש להן ילדים ונכדים.
מושקה ואנולציה היו הילדים הקטנים היחידים ששרדו בדרוהוביץ'

גברת יאנקה בדיאן, שבעלה היה מקורב לגסטפו ונהרג בידיהם ביער מאוחר יותר. היא אמה של מושקה, וחיה היום בישראל

1992: אלכס הברמן, עם דגם של הבונקר.
הוא מספר את סיפור הבונקר בבתי ספר בישראל

1992: ליפציה וגנר, 82, הסתתרה בבונקר 18 חדשים.
גרה רוב הזמן בישראל

בית הספר העממי בו למד המחבר.
המבנה הוא בן 100 בקירוב

1992: הבית בו התגוררה המשפחה עד 1937

התיאטרון בדרוהוביץ' בו המחבר היה צופה בהצגות
ושומע קונצרטים – הצילום מ-1992

הספרייה של דרוהוביץ'
כפי שנראתה לפני המלמה – הצילום מ-1992

בית המשפט בדרוהוביץ' בו נערך הפוגרום ביולי 1941.
מאתיים וחמישים יהודים נהרגו

היכל העירייה בדרוהוביץ'.
אין יהודים החיים כיום בדרוהוביץ'

המחבר ואמו הסתתרו בתוך מחסן זה במשך האקציה השנייה,
ב־19 נובמבר, 1942

בית החרושת לקפה בו ניצלו המחבר ואמו בזמן האקציה הראשונה,
כשהסתתרו תחת שקי הגרעינים

1992: בתי המלאכה העירוניים – מחנה עבודה בו נכלא המחבר, משמש כיום בית ספר למסחר. כל 400 העובדים אבדו ביוני 1943

הבית בו המחבר חי עם 16 משפחות יהודיות ביוני 1941. כולם נלקחו ונרצחו

בתוך בית הכנסת הגדול

בית הכנסת הגדול בדרוהוביץ.
הוא משמש עתה כמחסן רהיטים – הצילום מ-1992

1992: מצבת זיכרון על הקיר
במקום בו נורו היהודים

1992: הקיר ברחוב קובלסקה
שם נורו היהודים

1992: מצבת זיכרון מעל קברי אחים בברוניצה.
14 קברי אחים נמצאים שם המכילים 14,000 יהודים

זה היה בחודש ספטמבר, שנת 2003. בני אריק ואני חזרנו זה עתה מדרוהוביץ' וורשה שבפולין. קיבלתי שיחת טלפון מחברי ג'ורג' לי. הוא אמר: "ברני, אני בקשר עם ארגון פולני של אנשים שגרו בעבר בדרוהוביץ' ועכשיו גרים בוורוצלאב-פולין. הם יודעים על הספר שלך. אחד מהם, מר ג'וזי פילקי, נסע לדרוהוביץ' ושם ניסה למצוא את משפחת בור".

תוך מספר שבועות קיבלתי מכתב ממר פילקי, שיצר קשר עם חבר וותיק מדרוהוביץ', מר שייר. הוא לימד את בנו של איוון בור בבי"ס למוסיקה. מר פילקי ומר שייר באו אל ביתו של סטפאן ומצאו על הקיר צילום של איוון. אותו צילום המופיע בספר זה.

לאחר שיחה עם סטפאן בור, נוכח מר פילקי שהוא אכן בנו של איוון. סטפאן סיפר לו שאיוון לא נהרג במלחמה אלא חזר לדרוהוביץ' ב-1946 לאשתו ולילדו. בסך הכל היו לאיוון ולאשתו שלושה ילדים: ירוסלאב, דיקטור וסטפאן. ירוסלב נהרג ב-1984 בתאונה, איוון מת ב-1980 בגיל 60. יוליה בור, אשתו של איוון מתה בשנת 1996 בגיל 84.

שני הבנים, בשנות החמישים לחייהם, גרים עתה בדרוהוביץ' בבתיים משלהם ולהם בנים ונכדים. אני בקשר עם סטפאן ואנחנו מטלפנים זה לזה לעתים תכופות.

סטפאן אמר שהוריו מעולם לא סיפרו לאיש, כולל לילדיהם, שהם הצילו יהודים. רק עכשיו נודע לו על כך. בניו של איוון מעדיפים שלא לחשוף זאת. הם לא רוצים שהדבר ייכתב בעיתונות המקומית כי זה לא כל כך פופולרי, אפילו בימינו, לדבר באוקראינה על הצלת יהודים.

אוקראינה עדיין נגועה באנטישמיות. איוון, בגיל 22, ראה דרך להרוויח כסף ובאותה עת להציל חיי יהודים. הוא היה הרפתקן, והנאצים יכלו להורגו אם היו מוצאים יהודים בביתו. אם יותר אנשים היו נוטלים סיכון, כמו איוון, היו ניצלים יותר יהודים בתקופת השואה.